

Національний університет
«Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка

Факультет дошкільної, початкової освіти і мистецтв
Кафедра дошкільної та початкової освіти

Кваліфікаційна робота
освітнього ступеня: «магістр»
на тему:

**Використання краєзнавчого матеріалу в освітньому процесі початкової
школи**

Студентки 2 курсу
21-М групи
Спеціальності 013
Початкова освіта
Питко Анни Юріївни

Керівник: Коваль
Вікторія Олександрівна

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕРЕТИЧНІ ЗАСАДИ КРАЄЗНАВЧОГО МАТЕРІАЛУ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ.....	9
1.1. Історія розвитку і становлення краєзнавства на різних етапах розвитку суспільства.....	9
1.2. Краєзнавчий компонент у змісті освітніх галузей початкової школи.....	19
1.3. Основні напрями та форми краєзнавчої роботи в початковій школі.....	26
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ВИКОРИСТАННЯ КРАЄЗНАВЧОГО МАТЕРІАЛУ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ.....	46
2.1. Екскурсії як основний вид краєзнавчої роботи.....	46
2.2. Особливості здійснення краєзнавчої роботи в позаурочній діяльності.....	50
2.3. Прогнозування напрямів розбудови краєзнавчої роботи в сучасних зкладах освіти.....	61
ВИСНОВКИ.....	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	75
ДОДАТКИ.....	80

ВСТУП

Сучасна шкільна освіта України орієнтована на підвищення ефективності освітнього процесу з метою формування компетентної особистості, здатної не лише засвоювати знання та вміння, а й поважати традиції і звичаї свого та інших народів, знаходити порозуміння з представниками різних культур. Важливим аспектом цієї мети є інтеграція краєзнавства в освітній процес, що дозволяє учням глибше усвідомлювати своє місце в історії, культурі та природі рідного краю, а також розвивати навички міжкультурного діалогу.

Актуальність використання краєзнавчого матеріалу в освітньому процесі початкової школи, особливо в контексті реалізації Концепції Нової української школи (НУШ), визначається безпосереднім зв'язком із основними державними документами, що формують навчальну та виховну діяльність в українських школах. Важливість цієї теми підкріплюється не лише національними освітніми стандартами, а й програмами, методичними рекомендаціями та настановами, що сприяють розвитку загальнолюдських цінностей, формуванню соціально відповідальної особистості, яка розуміє свою роль в контексті національної культури і традицій.

Згідно з Державним стандартом початкової освіти України, особливу увагу приділяється формуванню в учнів не лише базових знань, а й розвиткові компетенцій, необхідних для усвідомленого життя в сучасному суспільстві. Зокрема, акцент робиться на розумінні учнями місця своєї країни, її культури та традицій, що є основою краєзнавчої роботи в школі. Це дозволяє молодшим школярам глибше усвідомити своє коріння, культуру, історію рідного краю, тим самим сприяючи їхньому патріотичному вихованню. Концепція Нової української школи (2016) наголошує на необхідності розвитку критичного мислення, здатності до самостійного аналізу та пошуку інформації. Краєзнавчий матеріал у початковій школі, як одна з форм інтегрованого навчання, сприяє реалізації цих завдань, зокрема через проведення дослідницьких проектів, екскурсій, краєзнавчих досліджень, що дозволяє учням здобувати знання про рідний край через особисте відкриття та аналіз.

Закон України «Про освіту» (2017) наголошує на необхідності забезпечення доступу до освітніх ресурсів, які включають елементи національного виховання. Таким чином, краєзнавчий матеріал стає важливим інструментом для формування національної ідентичності молодших школярів і розвиток у них емоційної та інтелектуальної прив'язаності до рідного краю.

Для правильного вирішення завдань, пов'язаних з перебудовою освіти, необхідно розглянути, узагальнити та творчо осмислити особливості функціонування всіх її компонентів, зокрема краєзнавчої роботи. Важливою складовою цього процесу є об'єктивний аналіз розвитку шкільного краєзнавства, теоретичне узагальнення досвіду, що створили педагоги минулого, а також вивчення досягнень сучасної української освіти. Це дозволяє не тільки зберегти національні традиції, але й удосконалити зміст освітньої роботи загальноосвітніх навчальних закладів України.

У своїх дослідженнях питання розвитку краєзнавства в освіті розглядали багато вітчизняних науковців і педагогів. Зокрема, В.Андрущенко, Я.Головацький, І.Зязюн, В.Кремінь, В.Луговий, В.Лутай і В.Сухомлинський зверталися до історико-філософського аспекту проблеми шкільного краєзнавства, вивчаючи його вплив на моральне та національне виховання учнів.

Що стосується теоретико-методичних засад освітнього краєзнавства, то їх значний внесок у розробку цієї сфери зробили В.Борисов, Ю.Кононов, П.Іванов, В.Корнєв, В.Обозний, І.Прус, К.Строев, А.Сиротенко. Вони визначали основи краєзнавчих підходів до навчального процесу, звертаючи увагу на важливість інтеграції краєзнавчих матеріалів з іншими предметами та на необхідність диференціації навчального матеріалу залежно від вікових та індивідуальних особливостей учнів.

Напрями шкільного краєзнавства також були досліджені в історико-педагогічних працях Л.Бабенко, С.Бабишина, В.Бенедюк, Л.Березівської, П.Бурдейного, Н.Побірченко, Н.Рудницької, О.Самоплавської, А.Сбруєвої, М.Солов'я, О.Сухомлинської, О.Тімець, А.Хоптяра, В.Шульженко та інших науковців. Вони зосереджували увагу на важливості краєзнавства для розвитку пізнавальної

активності учнів, стимулювання їх творчої діяльності, а також на розкритті глибоких зв'язків між історією, природою та культурою рідного краю.

Не можна не згадати також наукові підходи, спрямовані на інтеграцію краєзнавства в систему національної освіти. Особливо значущими є праці, що висвітлюють важливість природовідповідного та етноцентричного підходу до освіти. Це дозволяє не лише формувати у учнів національну свідомість, але й заохочує їх до вивчення рідного краю, його історії, культури та традицій. Враховуючи важливість краєзнавства для національного виховання, можна зробити висновок, що шкільне краєзнавство продовжує залишатися важливим і незамінним елементом освітнього процесу, ефективним інструментом для розвитку пізнавальної активності учнів, стимулювання їх творчої діяльності, а також формування цілісного світогляду, заснованого на глибоких знаннях про рідну землю.

Згідно з Методичними рекомендаціями щодо впровадження краєзнавчого матеріалу в початкову школу (затверджені Міністерством освіти і науки України), основними завданнями краєзнавства є: формування у дітей інтересу до історії, культури та природних особливостей рідного краю, а також стимулювання пізнавальної активності учнів через інтеграцію різних галузей знань. Методичні рекомендації вказують на необхідність розробки та впровадження конкретних краєзнавчих проектів, що допомагають учням формувати навички дослідницької діяльності, колективної роботи, а також навички критичного мислення.

Період дитинства є ключовим етапом формування особистості, основою, що визначає розвиток індивіда протягом усього його подальшого життя. Цей етап є критично важливим для розвитку когнітивних і соціальних здібностей, моральних цінностей та загального світогляду дитини. Тому успішне виховання та освіта дітей в цей період стають запорукою не тільки їхнього особистісного благополуччя, а й розвитку та процвітання суспільства в цілому.

Одним із ефективних способів досягнення цих цілей є інтеграція творчої, дослідницької та проектної діяльності у навчальний процес молодших школярів. Це і зумовило вибір теми дослідження: «Використання краєзнавчого матеріалу в освітньому процесі початкової школи».

Мета дослідження: розкрити особливості використання краєзнавчого матеріалу у Новій українській школі.

Відповідно до поставленої мети визначено наступні **завдання дослідження:**

1. Дослідити історію розвитку і становлення шкільного краєзнавства на різних етапах розвитку українського суспільства.
2. Проаналізувати краєзнавчий компонент у змісті освітніх галузей початкової школи.
3. Виявити основні напрями та форми краєзнавчої роботи в початковій школі.
4. Експериментально перевірити використання різних методів краєзнавчої роботи на уроках та позаурочний час у початковій школі.

Об'єкт дослідження: освітній процес початкової школи.

Предмет дослідження: педагогічні умови організації краєзнавчої діяльності в початковій школі.

Методи дослідження: Обрані відповідно до поставленої мети та завдань магістерської роботи, визначення її об'єкта та предмета. Для розв'язання поставлених завдань були використані методи теоретичного дослідження: вивчення наукової літератури, узагальнення, систематизація.

Емпіричні методи: спостереження, бесіда, експеримент, аналіз документації.

База проведення експерименту: Експериментальна частина дослідження проводилася на базі загальноосвітньої школи №19, що має досвід інтеграції краєзнавчого матеріалу в навчальний процес початкової школи. Конкретний навчальний заклад був обраний для вивчення різних аспектів використання краєзнавчого матеріалу в урочній і позаурочній діяльності. Вчителі початкових класів організували екскурсії до місцевих пам'яток, музеїв, природних об'єктів. Спостереження за проведенням екскурсій та опитування учасників дозволили оцінити ефективність використання такого методу в навчанні та вихованні учнів. Також вчителі початкових класів організували позаурочні заходи, такі як краєзнавчі клуби, конкурси, тематичні проекти, інтегровані з іншими навчальними предметами.

Базою для цього етапу стала школа, де активно проводяться такі заходи, що дають можливість дітям виявити творчість і здобути практичні знання про рідний край.

Апробація матеріалу:

Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю студентів, аспірантів і молодих учених «Крок у науку: дослідження у галузі природничо-математичних дисциплін та методик їх навчання». 7 грудня 2023р. Чернігів

Публікації.

Питко А., Коваль В.О. Використання краєзнавчого матеріалу в освітньому процесі початкової школи: Збірник тез доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю студентів, аспірантів і молодих учених (7 грудня 2023 р., м. Чернігів). Чернігів : НУЧК імені Т. Г. Шевченка, 2023. С. 114-115.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів з підрозділами, загальних висновків, списку використаних джерел (54 найменувань). Загальний обсяг роботи становить 82 сторінок

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ КРАЄЗНАВЧОГО МАТЕРІАЛУ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

1.1 Історія розвитку і становлення краєзнавства на різних етапах розвитку суспільства

Краєзнавство як суспільний рух, один з напрямків вивчення рідного краю (малої Батьківщини) міцно увійшло в життя сучасного суспільства. Під краєзнавством на сучасному етапі прийнято вважати комплекс наукових дисциплін, різних за змістом та методами дослідженнями, але провідних у своїй сукупності до наукового і всестороннього пізнання краю [24]. Краєзнавство в Україні, як система досліджень і знань, значно впливає на формування національної свідомості та історичної пам'яті. В умовах сучасного українського суспільства краєзнавство виступає не тільки як наука, але й як важливий громадський рух. Вивчення рідного краю є одним з основних напрямків розвитку національної культури та освіти. Краєзнавчий принцип, що базується на вивченні історії та культурної спадщини рідного краю, є основою для формування патріотизму і громадянської свідомості.

Структуру сучасного краєзнавства необхідно розглядати як взаємозв'язок взаємодоповнюючих елементів, співзалежних між собою. Спираючись на історично сформовані організаційні форми краєзнавства, поділ на предмет дослідження в даній схемі поетапно виділено територіальні рівні. Також може включати в себе низку наукових дисциплін, що охоплюють різноманітні аспекти дослідження рідного краю, від історії та географії до культурних традицій та екології. З точки зору сучасного розвитку, краєзнавчі знання об'єднуються в єдиний комплекс, що дозволяє отримати всебічне розуміння місця, де проживає людина. Тому краєзнавство розглядається як міждисциплінарний напрямок, що інтегрує в собі історичні, культурні, географічні та соціальні знання.

Історія розвитку краєзнавства, його структуризація дозволяють побачити ряд проблем у системі освіти з питань краєзнавства. На регіональному рівні немає чіткої програми з краєзнавчої освіти та виховання підростаючого покоління та

молоді. Краєзнавство у системі освіти, зокрема географічної, розглядається в контексті краєзнавчого принципу викладання. Це наводить на певні роздуми: спостерігаються протиріччя між сутністю краєзнавства та його відображенням у системі освіти.

Краєзнавство, у широкому сенсі слова, – це не наука, не громадський рух, це комплекс дисциплін. Тому зміст комплексної дисципліни «краєзнавства» повинно складатися з різних модулів, підпорядкованих між собою, але провідних у сукупності до наукового та всебічного пізнання рідного краю. Краєзнавство стало невід'ємною частиною освітнього процесу, зокрема в початковій школі, де через використання місцевого матеріалу учні мають змогу краще зрозуміти навколишній світ, власну історію і культуру. Методичні рекомендації щодо використання краєзнавчого матеріалу в початкових класах, зокрема за дослідженнями Огієнко Н.М., включають інтеграцію краєзнавства в уроки природознавства, географії, літератури та історії. [34, с. 19].

С. Русова зазначає, що «...знання про рідний край і його історію формує у дітей почуття патріотизму, національної ідентичності та любові до своєї культури. Окрім цього, краєзнавство сприяє розвитку розуміння світу, в якому дитина живе, допомагаючи їй глибше осмислити власне місце у ньому. Це знання стає своєрідним містком між особистістю дитини та її культурним і історичним оточенням, роблячи навчання більш змістовним та близьким.» [11, с. 109].

З точки зору дитячої психології, краєзнавчий матеріал має особливу цінність, оскільки він сприяє кращому засвоєнню інформації. Діти краще запам'ятовують те, що має безпосередній зв'язок з їхнім життєвим досвідом. Вивчення рідного краю, його природи, історії, культури дозволяє дітям не тільки отримувати нові знання, але й пов'язувати їх з власними враженнями, емоціями та спогадами. Це створює більш глибоке розуміння і кращу усвідомленість.

К. Ушинський говорив, що «...наочність є одним із головних принципів навчання, адже дитина сприймає інформацію не лише через слова, але й через образи, які формуються на основі конкретних матеріалів. Краєзнавчий матеріал надає можливість використовувати різноманітні наочні засоби: карти, фотографії,

старовинні предмети, експонати музеїв, що дозволяє дитині краще зрозуміти та запам'ятати вивчене. Замість абстрактних понять, вона працює з реальними, знайомими їй об'єктами, що підвищує ефективність навчання.» [43, с. 232].

Принцип наочності допомагає дітям не лише запам'ятовувати факти, але й розвиває їх уяву, сприяє кращому розумінню світу навколо. Краєзнавчі дослідження, зокрема вивчення природи та історії рідного краю, є безпосередньо пов'язаними з реальними об'єктами, що робить навчання більш цікавим і доступним. Діти активніше сприймають матеріал, коли вони можуть побачити, почути і навіть торкнутися того, про що йдеться у підручниках. Вони відчувають значущість того, що вивчають, що робить ці знання більш стійкими.

В освіті ми спостерігаємо наступну картину: молоді вчителі ще не можуть самостійно перебудуватися на шкільні рейки, вчителі з великим педагогічним стажем вже не можуть (або не хочуть). Інертність педагогічного середовища в цілому настільки велика, що будь-яке нововведення, або пропозиція в галузі географічного краєзнавства, не знаходять відгуку належним чином. Опорою в таких випадках стають вчителі-новатори, краєзнавці.

Важливим аспектом є роль краєзнавства в умовах сучасних освітніх реформ. Регіональний компонент, який був введений в освітні програми, зумовлює необхідність більш глибокого вивчення локальної історії та культури. Краєзнавство стає важливим елементом нових навчальних планів та програм, зокрема в рамках концепції Нової української школи (НУШ), яка орієнтується на розвиток особистості, формування її громадянської свідомості через вивчення рідного краю.

Як показує дослідження Н.М. Огієнко, на регіональному рівні необхідно створювати чітко структуровані програми для краєзнавчої освіти, що сприятимуть розвитку цілісного підходу до вивчення рідного краю. Вчителі повинні володіти необхідними знаннями та методами для організації краєзнавчої роботи, зокрема через екскурсії, позаурочну діяльність і проектну роботу. Прогнозування напрямків розвитку краєзнавства в освіті має включати не тільки вдосконалення

методичних матеріалів, але й активізацію співпраці з місцевими громадами та краєзнавчими організаціями. [15].

У термінологічному апараті практиків під питанням краєзнавства та регіонознавства у освіті нестабільність поглядів. Як співвідносяться поняття «регіонознавство» і «крайознавства», «регіональний компонент» і «регіональний зміст шкільної освіти», «краєзнавчий принцип викладання» та «регіональний курс», «позакласна» та «позаурочна» робота з питань краєзнавства. На ці питання частково дає відповіді навчально-методична література. Але досі йдуть суперечки щодо предмета вивчення «регіонознавства» та «краєзнавства».

Сьогодні в сучасній Україні сфера діяльності краєзнавства знаходиться і в площині державної ідеології, і в площині пам'яті, історичній наступності поколінь. У рамках досягнення мети адміністративно-територіальної реформи, що розуміється як реформи, спрямованої «на забезпечення гармонійного, всебічного розвитку суспільства, підвищення якості життя громадян у кожному населеному пункті» [14, с. 26], краєзнавство стає інструментом формування патріотичного свідомості та активної громадянської позиції на місцях, через відродження інтересу до історії рідного краю. Тому існує необхідність предметного визначення «зон взаємодії» Національної спілки краєзнавців України (НСКУ) з державними органами у сфері охорони пам'яток, змістовного заповнення колективної історичної пам'яті, креативних просвітницьких та виховних акцій [15], у тому числі благодійних просвітницьких та виховних благодійних акцій, презентацій книг, зустрічей з цікавими людьми, патріотичних заходів та ін.

Паблік рілейшнз, як перспективний напрям управління краєзнавством, робить останнім вкрай важливим для освіти, виховання патріотів, а також для ментальних [7], правових [9] та інших історично-управлінських [8] питань, пов'язаних з краєзнавством материкової України.

Враховуючи високу суспільну значимість історичного краєзнавства, необхідно на державному рівні надати краєзнавству офіційного статусу. Так, Національна спілка краєзнавців України планує домогтися внесення до Державного класифікатора професії «краєзнавець», запровадити почесне звання

«Заслужений краєзнавець України» [15]. На сьогоднішній день Національна спілка краєзнавців України встановила святкування 28 травня Дня краєзнавця. Для становлення спеціальності «краєзнавство» потрібне відкриття кафедр та відділень в освітніх установах.

У системі освіти важливо розглядати краєзнавчий принцип як основний метод викладання, що дозволяє реалізувати концепцію «регіонального змісту» в навчальних програмах. Це передбачає використання матеріалів, що мають безпосереднє відношення до історії, культури, природи та суспільних процесів рідного краю, з метою формування у школярів знань про місце, в якому вони живуть, а також виховання патріотичних почуттів і любові до рідного краю.

Видавнича діяльність також займає важливе місце у вирішенні просвітницьких завдань краєзнавства. Так, на краєзнавчій конференції «Українське краєзнавство в соціокультурному просторі: історичні ретроспективи та виклики сучасності», присвяченій 160-річчю від дня народження Івана Франка та 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського, голова Національної спілки краєзнавців України вказав на створення словників із краєзнавства. Також було відзначено, що «пріоритетним завданням залишається підготовка енциклопедичного видання «Історія міст і сіл України», яке продовжить розвивати фундаментальний напрямок в українській історіографії» [6].

Учасниками заключного пленарного засідання було прийнято низку рекомендацій, спрямованих на подальший розвиток українського краєзнавства. З них випливає, що необхідно активізувати наукові напрацювання, систематизацію та осмислення маловідомих сторінок історії українського краєзнавства, особливо в період XIX-XX ст., з урахуванням новітніх досліджень та концепцій. Також у рекомендаціях враховано, що сприяти розвитку краєзнавства буде новітня концепція державного регулювання благодійності та меценатства як складова частина інвестиційної діяльності України.

По справедливому зауваженню доктора історичних наук, професора Олександра Реєнта, «краєзнавство - це наука, яка об'єднує людей осмисленим справою». Більше того, «краєзнавство не тільки наука, а й суспільний рух» [15].

Багато років триває співпраця Національної спілки краєзнавців України із спілками краєзнавців інших країн. Тісні контакти підтримуються і з колегами з Польщі та Чехії. Сучасний етап розвитку України потребує корінної модернізації всіх сфер суспільства. Так, український вчений В. Гусєв пропонує інноваційну модель розвитку України, яка передбачає, що домінантою стануть інновації [2, с. 278]. На думку А. Никифорова, «...державна, яка творить соціально-економічне середовище, формує механізм державного управління інноваційної діяльності та реалізує відповідні заходи» [12, с. 278].

Система правових норм, що регулюють інноваційну діяльність, носить комплексний характер і зачіпає багато аспектів, включаючи норми законодавства про інтелектуальну власність, про науку, у тому числі про науку «історичне краєзнавство», утворення науково-дослідного Інституту краєзнавства, який здійснюватиме методологічне забезпечення краєзнавчих студій, систематизацію та теоретичне осмислення емпіричних знань, реалізацію всеукраїнських науково-видавничих проєктів, експедицій, форумів тощо.

Очевидно, що, реалізуючи інноваційну модель розвитку України, слід враховувати специфіку різних секторів економіки. Так, наука завжди і скрізь, на відміну від промислового, наприклад, сектора, носить дотаційний характер. Тому ми бачимо розвиток науки в цілому та історичного краєзнавства зокрема у площині інвестиційної діяльності з опорою на державне регулювання благодійності та меценатства, які забезпечують розвиток освіти, науки, просвітництва в Україні.

З розвитком економіки благодійні, інноваційні ресурси охоплюють кадровий склад, матеріально-технічну базу, фінанси, інтелектуальну власність, форми організації та управління інноваційної діяльності, наукові школи (у тому числі наукові школи з історичного краєзнавства) та їх місце та участь у вітчизняній та світовій науці, науково-технічний потенціал [1].

При цьому треба враховувати, що система правових норм, що регулюють інноваційну діяльність і стосуються перспективних питань управління суспільним

розвитком України, повинна включати в себе також правові норми, що регулюють благодійність і меценатство.

Перші краєзнавчі відомості стародавніх людей на регіональному рівні мали практичний характер і були тісно пов'язані з їх життєвими потребами, такими як мисливство, рибальство, кочове скотарство та початкове землеробство. Для ведення господарства необхідно було знати місцеві природні умови, погодні явища, особливості поведінки диких тварин, шляхи міграції риби в річках та озерах, родючість ґрунтів тощо.

Отже, можна зробити висновок, що основи краєзнавства з'явилися разом із пізнанням навколишньої природи людиною. Прямих письмових доказів природознавчої діяльності стародавніх людей не збереглося. Однак археологічні знахідки, зроблені в Середньому Подніпров'ї, Подільському Придністров'ї та на Волині, свідчать про те, що територія, яку займали окремі племена та роди наших пращурів, була добре відома їм, а її природні ресурси активно використовувалися для забезпечення необхідних умов для життя. Знахідки кістяних пластинок із піктограмами дають підстави стверджувати, що вже 30-20 тис. років тому на території сучасної України існувала форма передачі знань про рідний край між поколіннями за допомогою примітивних кістяних картосхем.

Першим географом і краєзнавцем, що описав території України, можна вважати античного логографа з малоазійського грецького Галікарнаса Геродота (484-425 рр. до н.е.). У своїй «Історії» він описав природу, культуру, історію та побут населення Північного Причорномор'я (Великої Скіфії), зокрема, на основі своїх відвідин Ольвії, подорожі до нижнього Дніпра та спілкування з місцевими жителями.

Період Великої Скіфії (VII-III ст. до н.е.) в Україні був часом розвитку цивілізаційних структур на території лісостепу, де проживали праслов'янські племена, відомі як «скіфи-орачі». Основним їхнім заняттям було землеробство, а не скотарство, як у традиційних скіфів. Племена розвивали сільське господарство, вирощуючи зернові культури, та активно торгували з країнами Егейського та Середземноморського узбережжя. Важливим археологічним об'єктом цього

періоду є Більське городище (місто Гелон), що було укріпленим поселенням з дерев'яними стінами та храмами, яке стало важливим економічним і культурним центром. [25, с. 173].

Значну увагу краєзнавчим дослідженням України приділяли видатні вчені античності, серед яких грецький географ і історик Страбон (66-20 рр. до н. е.) та римський астроном, картограф і етнограф Клавдій Птолемей (бл. 90-160 рр.). Клавдій Птолемей став першим європейським ученим, який виокремив географію та хорографію, тобто загальну географію та країнознавство, що в сучасному розумінні охоплює як краєзнавство, так і країнознавство.

З XIII ст. краєзнавчі відомості про Україну почали з'являтися в звітах та працях європейських мандрівників. Українські міста й транспортні шляхи тривалий час відігравали (і досі продовжують відігравати) важливу роль посередників у торгівлі між Сходом і Заходом.

Першим детальним описом географії України стала книга Зигмунда Герберштейна, німецького мандрівника, яка вийшла в 1549 році. Перша карта українських земель була створена географом Бітісто Ан'єзе в 1548 році. У 1650 році французький військовий інженер Г. Л. де Боплан опублікував першу спеціальну працю про Україну та її мешканців, козаків, під назвою «Опис України...», де також була представлена перша цілісна карта українських регіонів з детальним описом давніх українських поселень.

Ренесансне відродження українського краєзнавства припало на XVI-XVII ст., коли з розвитком братських шкіл і поширенням шкільництва серед широких верств населення, книжки цього періоду були насичені краєзнавчим матеріалом, що допомагало студентам орієнтуватися на місцевості та складати прості плани. У XVI-XVII ст. українці вважалися одними з найосвіченіших народів Європи, зокрема в галузі географії. [54, с. 73].

У XVIII ст. відбулися суттєві зміни в методах краєзнавчих досліджень. Окрім описових методів, які переважали на попередньому етапі, почали застосовувати анкетний, опитувальний, статистичний, експедиційний, картографічний та інші

методи. Краєзнавчо-географічні роботи стали комплексними, охоплюючи фізико-географічні, економічні, демографічні та картографічні характеристики території.

На початку XIX ст. в Україні почали формуватися культурно-просвітницькі та етнографічні центри в таких містах, як Полтава, Одеса, Ніжин і Харків, зокрема Харків став провідним центром. Харківський університет, заснований у 1805 р., став осередком народознавчих досліджень, видаючи журнали й альманахи, а також книжки з українського народознавства. Університетські викладачі й студенти активно збирали пам'ятки матеріальної культури та зразки усної народної творчості.

З кінця XIX ст. розвиток української етнографії та краєзнавства уповільнився через репресії царизму щодо української мови та культури, і провідним центром українознавства став Львів.

У контексті розвитку краєзнавства в Україні, важливим є також аспект науково-видавничої діяльності, яка сприяє поширенню краєзнавчих знань. Одним із важливих завдань є продовження видання енциклопедій та словників, а також розвиток державної підтримки краєзнавчих ініціатив, як, наприклад, підготовка і видання «Історії міст і сіл України», що є важливим етапом в збереженні і популяризації знань про національну історію та культуру. Окрема, згадана на краєзнавчій конференції ідея створення сучасних словників і енциклопедій з краєзнавства є одним з ключових напрямів для подальшого розвитку цієї науки, оскільки дозволяє систематизувати і зберігати знання про історичні, культурні, природні ресурси українських територій. Краєзнавство не лише є наукою, але й рухом, що об'єднує людей через осмислене ставлення до свого рідного краю та його історії. [19, с. 17].

Узагальнюючи сучасний стан краєзнавства в Україні, можна стверджувати, що краєзнавчі дослідження знову стають важливою частиною наукової та культурної діяльності країни, а методичні розробки, як у роботах Огієнко, сприяють більш глибокому вивченню та популяризації краєзнавчих знань серед молоді.

У наші дні, коли відроджується суверенна Українська Держава, ми маємо честь бути свідками відродження та розвитку українського краєзнавства.

Всеукраїнська спілка дослідників та шанувальників рідного краю відновлює свою діяльність, набираючи нових сил та енергії. Це явище не лише символізує відновлення національної гідності та гордості, але й вказує на важливість збереження культурної та історичної спадщини нашого народу.

Сучасні краєзнавці, маємо безцінну спадщину, створену нашими попередниками — людьми, котрі з глибокою відданістю досліджували та пропагували знання про рідний край, його традиції, культуру, історичні пам'ятки. Вони заклали основи для розвитку краєзнавства в Україні, і сьогодні ми є їх законними спадкоємцями. Саме завдяки їхній праці ми маємо можливість знову звертатися до джерел нашої історії, зберігати та передавати ці знання наступним поколінням. Сьогодні, як ніколи, важливо продовжувати ці традиції – вивчати, вшанувати, і передавати з покоління в покоління знання про нашу малу батьківщину. Краєзнавство для нас є не просто наукою, а справжнім духовним обов'язком. Вивчення рідного краю допомагає зрозуміти коріння нашої культури, наші національні цінності, вчить нас любити і цінувати історію, що сформувала наше сьогодення.

Тому, звертаючись до спадщини наших предків, ми повинні не лише зберігати її, але й примножувати, прагнучи бути гідними продовжувачами славних традицій українського краєзнавства. Це відповідальність кожного з нас – перед своєю Батьківщиною та її майбутніми поколіннями[1].

Таким чином, краєзнавство відіграє важливу роль у формуванні національної ідентичності, патріотизму, а також у розвитку освітньої системи. Важливо на державному рівні забезпечити офіційне визнання цієї дисципліни, її впровадження в навчальні програми та створення спеціальних кафедр краєзнавства в університетах.

1.2 Краєзнавчий компонент у змісті освітніх галузей початкової школи

Краєзнавча робота – це діяльність, що включає змістовний, оперативний і результативний компоненти [6]. Мета краєзнавчої діяльності ускладнюється у

поглибленні та розширенні знань учнів про природу, історію та культуру рідного краю.

Краєзнавча діяльність у початковій школі виконує ряд функцій:

1. Дослідницько-наукова, яка організує, проводить всілякі наукові дослідження в галузі історії, культури, природознавства; передбачає розробку проектів та програм, орієнтованих на забезпечення та виявлення безпеки, на відновлення або реконструкцію культурних пам'яток;

2. Документуюча – збір відомостей про пам'ятники культури, а також їх збереження та раціональне використання природних пам'яток;

3. Освітньо-виховна передбачає формування у людей історичної свідомості, передачу та збереження ними культурних та народних традицій;

4. Організаційна - об'єднання учнів за інтересами, організувати їхнє дозвілля, розвивати творчі інтереси [24].

Обов'язковою умовою, на думку П.В. Іванова, при організації краєзнавчої роботи є реалізація провідних принципів:

- наукові поняття та терміни мають бути зрозумілі учням;
- учні розуміють мету та завдання навчання; здатні виробляти самооаналіз і самооцінку; вміють аргументувати свою думку;
- використання проблемного методу подачі матеріалу; вміння самостійно вирішити навчальне завдання, підбити підсумок своєї роботи;
- матеріал повинен викладатися від легкого до складного, від невідомого до знайомого;
- важливість використання наочного матеріалу, можливо з використанням ІКТ;
- учням має надаватися свобода вибору, педагог у доброзичливій атмосфері аналізує недоліки та переваги виконаних робіт;
- облік вікових та індивідуальних особливостей молодших школярів [26].

Основним засобом розвитку мотивації в навчально-виховному процесі, а також джерела отримання знань про рідний край, виховання любові до малої Батьківщини, формування цивільних якостей виступає краєзнавство.

Краєзнавство в початковій школі має велике значення для трудового, естетичного та екологічного виховання учнів. Воно є інтегрованим ланкою між навчальною та виховною діяльністю школи та забезпечує формування універсальних навчальних дій як основних умінь, прописаних у стандарті другого покоління [5].

Саме в молодшому шкільному віці створюються сприятливі умови для духовно-морального та морального розвитку особистості. Коли учні знайомляться з історією та культурою своєї малої Батьківщини, у них розвивається гордість за свій край, з'являється бажання внести свій внесок у розвиток рідного краю.

Краєзнавчий матеріал у початковій школі вивчається епізодично, але учні завжди виявляють велику зацікавленість щодо нього. Чим раніше почнеться знайомство учнів з природою та культурою рідного краю, тим тісніше буде зв'язок із ним. Найбільш сприятливим для розвитку духовно-моральних якостей особистості є саме молодший шкільний вік, тому що в цей період закладаються базові цінності, здібності та якості особистості [3].

Краєзнавча робота сприяє ефективному розвитку інтересів молодших школярів, розширює їх кругозір, формує пізнавальну самостійність та професійну спрямованість. Матеріал застосовується практично на всіх навчальних дисциплінах. Як правило, педагог використовує найбільш значущий і цінний матеріал з вивчення рідного краю, органічно вплітає його у зміст уроку, що сприяє формуванню пізнавального інтересу у молодших школярів, сприяє творчому розвитку особистості.

Краєзнавчу роботу в школі доцільно проводити на уроках, факультативних заняттях, у позакласній та позашкільній роботі. Для організації краєзнавчої діяльності вчитель початкових класів може використовувати краєзнавчий куточок, у якому відбито зв'язок навчання та виховання з життям.

Для формування інтересу до історії рідного краю краєзнавчий куточок застосовується з метою:

- осмислення школярами тісного зв'язку з своєю малою Батьківщиною, знайомства з вчинками та звичаями земляків, виховання громадянської позиції та патріотизму;

- розвитку пошуково-інформаційних умінь, уяви у процесі відтворення місцевих сюжетів;
- формування світогляду про минуле і сьогодення рідного краю, про людей, які залишили значний слід в історії своєї місцевості, зробили внесок в історико-культурну спадщину регіону [4].

Краєзнавчий куточок у початковій школі виконує ряд функцій:

- активізація пізнавальної діяльності;
- виховання патріотизму;
- наочність у навчанні;
- зв'язок навчання з життям;
- здійснення міжпредметних зв'язків. [41, с. 78].

Головна мета шкільного краєзнавства – виховання морального громадянина, який любить і знає свій край – територію, що є об'єктом діяльності краєзнавців.

Для досягнення поставленої мети необхідне вирішення низки завдань:

- познайомити учнів з історією та сучасністю краю;
- сформуванню в учнів уявлення про різні сторони життя свого краю та його мешканців;
- розвинути у школярів прагнення знати свій край;
- сприяти формуванню особистісного ставлення учнів щодо нього;
- сприяти розвитку громадянських якостей учнів, патріотичного ставлення до малої батьківщини;
- створити умови для вивчення проблем розвитку краю, формування у школярів бачення свого місця у вирішенні цих проблем, розвитку установки на необхідність зробити особистий внесок у вдосконалення його життя; (рішення цього завдання націлює педагогів на організацію проблемного навчання, використання проектних дослідницьких форм навчання, практичних робіт прикладного характеру, проведення польових експедиційних робіт);
- сприяти адаптації школярів до дійсності свого краю, професійного самовизначення (що передбачає організацію педагогами різнопланового вивчення

сучасної території своєї малої Батьківщини, формування умінь практично використати отримані знання у різних сферах повсякденного життя);

- сприяти становленню, розвитку та зміцненню навчально-виховних колективів, сім'ї;

- сприяти розвитку особистісних якостей учнів засобами краєзнавства. [10, с. 91].

Установи освіти можуть реалізувати один або кілька напрямків краєзнавчої діяльності, які забезпечують виконання поставлених завдань. Напрями краєзнавчої діяльності освітнього закладу може бути індивідуальні кожного класу, об'єднання учнів, до окремого учня, залежно від можливостей та інтересів конкретних учнів та його об'єднань.

Умови модернізації освіти дійсно вимагають від вчителів використання сучасних педагогічних засобів та інноваційних методів. Краєзнавчий принцип у навчанні є важливою складовою цієї трансформації, оскільки він дає змогу поєднати теоретичні знання з реальними дослідженнями рідного краю. Таке поєднання сприяє розвитку учнів, стимулює їх пізнавальний інтерес і дозволяє навчати не лише абстрактним знанням, а й практичним навичкам через безпосереднє знайомство з історією, культурою та природою рідного регіону.

Організація систематичної роботи з краєзнавства дозволяє вчителям інтегрувати знання з різних предметів, здійснюючи міжпредметні зв'язки та даючи учням можливість застосовувати отримані знання у реальному житті. Позаурочні заходи, такі як екскурсії, дослідницькі проекти та конкурси, можуть бути важливим інструментом для поглибленого вивчення рідного краю, а також для розвитку соціальних та комунікативних навичок учнів. Це, в свою чергу, сприяє всебічному розвитку особистості та формуванню патріотичних почуттів, адже краєзнавство надає учням глибше розуміння своєї історії, культури та місця в світі.

Краєзнавство відіграє важливу роль у формуванні національної свідомості та патріотичних почуттів учнів початкових класів. Сучасні методи подачі краєзнавчого матеріалу мають бути різноманітними та інтерактивними, щоб

зацікавити дітей та допомогти їм краще зрозуміти і полюбити рідний край. Ось кілька способів, як можна працювати з краєзнавством у початкових класах:

1. Повідомлення — учні можуть самостійно або в групах готувати короткі виступи про своє місто, село, місцеві традиції, історичні пам'ятки. Це допоможе розвивати навички дослідження та публічного виступу.

2. Лепбук — це інтерактивний наочний посібник, який учні створюють власноруч або в групах. У лепбукці можна розмістити цікаві факти про рідний край, карту місцевості, фотографії, інформацію про відомих людей та події.

3. Проект — діти можуть працювати над краєзнавчими проектами, наприклад, створити власні дослідження про історію свого села або міста, розробити туристичний маршрут. Це дозволить дітям поглиблено вивчити тему.

4. Відеоролик — учні можуть зняти коротке відео про свій край: зйомки природних пейзажів, інтерв'ю з місцевими жителями, розповіді про традиції. Це дозволить дітям творчо підійти до вивчення краєзнавства та освоїти нові технології.

5. Мультимедійна презентація — створення презентацій допомагає учням наочно продемонструвати інформацію, яку вони зібрали про свій край. Вони можуть додавати картинки, відео, цікаві факти та використовувати різноманітні анімації.

6. Інсценування — постановка театралізованих сцен із життя місцевих героїв, легенд чи історичних подій, пов'язаних з рідним краєм. Такий підхід сприяє глибшому розумінню та емоційному сприйняттю історії.

7. Екскурсія-мандрівка — організація поїздок по місцевих пам'ятках, музеях чи історичних місцях. Це допоможе дітям безпосередньо ознайомитися з об'єктами культурної спадщини.

8. Урок-вікторина — інтерактивні уроки, де учні відповідають на питання про рідний край, його історію, традиції, видатних людей. Це сприяє розвитку пізнавальної активності та закріпленню знань.

9. Урок з виданням газети чи наукового альманаху — учні можуть створити газету або альманах, в яких будуть розміщені їхні дослідження, статті про місцеву культуру, традиції та історію.

10. Інтегрований урок як есе — організація уроку, в рамках якого учні пишуть есе на тему «Мій рідний край». Це сприяє розвитку навичок письма, а також допомагає дітям висловити свої думки про важливість збереження культурної спадщини та любов до батьківщини. [6, с. 62].

Таким чином, через різні форми краєзнавчої роботи учні початкових класів можуть не лише отримати нові знання, але й закохатися в рідний край, вивчати його глибше, виховуючи патріотичні почуття та любов до свого народу.[19].

Сучасні педагогічні технології — ігрова, проблемна, пошукова, особистісно орієнтована, проектна, дослідницька, а також технології комп'ютерної інформатизації освіти й випереджального навчання — дозволяють і спонукають використовувати краєзнавчий матеріал на різних етапах уроку. Оскільки інформації зараз дуже багато, вчителеві необхідно вміти правильно відбирати, систематизувати та використовувати її.

Краєзнавство в сучасній початковій школі є важливим елементом освітнього процесу, яке включає вивчення учнями природних, соціально-економічних, культурних та історичних аспектів рідного краю. Воно сприяє формуванню у дітей цілісного сприйняття світу та розумінню взаємозв'язків, розширюючи їх кругозір через різні навчальні дисципліни, такі як українська мова та читання, математика, «Я досліджую світ», мистецтво та технологія.

Для досягнення цієї мети активно використовуються інтегровані уроки, що дозволяють створювати цілісну картину світу та висвітлювати загальні закономірності різних наукових напрямків. Інтеграція краєзнавчого матеріалу сприяє розвитку пізнавальної діяльності учнів, розкриттю їхнього творчого потенціалу через новизну, створення проблемних ситуацій та динамічність навчання. Такі уроки знижують стомлюваність учнів, переключаючи їх увагу з одного виду діяльності на інший.

При відборі краєзнавчого матеріалу важливо враховувати кілька критеріїв:

- події місцевої історії та культури мають бути значущими для даного регіону і зрозумілими для учнів;
- факти повинні бути емоційно насиченими та яскравими;
- важливо залучати учнів до дослідження знайомих об'єктів (наприклад, їх вулиці або школи), що дозволяє їм здійснювати маленькі «відкриття»;
- сприяти формуванню спостережливості та патріотичних почуттів через знайомство з рідним краєм. [17, с. 101].

Завдяки таким підходам краєзнавство активно сприяє вихованню у дітей почуття гордості за свою Батьківщину, а також допомагає їм краще зрозуміти своє місце в світі.

Таким чином, краєзнавча діяльність у початковій школі сприяє формуванню важливих ключових компетенцій у молодших школярів. Вони навчаються застосовувати свої знання для вирішення практичних завдань, розвивають вміння працювати як індивідуально, так і в групі, що є важливою основою для подальшої організації проектної діяльності. Окрім того, краєзнавство розвиває пізнавальний інтерес до природи, історії та культури рідного краю, що є основою для гармонійного розвитку особистості.

В умовах сучасних змін у суспільстві особливо важливим є національно-патріотичне виховання молодого покоління. Це можна досягти через інтеграцію краєзнавчих і народознавчих знань у навчальний процес та позаурочну діяльність. Краєзнавство є доступним і багатогранним інструментом, який дозволяє школярам не лише здобувати нові знання, але й брати участь у дослідницьких роботах. Така діяльність стимулює розвиток творчої ініціативи та вміння цілеспрямовано використовувати свої можливості. [22, с. 92].

У поєднанні з інтелектуальним розвитком, краєзнавство допомагає дітям побачити красу навколишнього світу, розвиває їх естетичний смак і дозволяє знаходити прекрасне в народній творчості. Через це формуються незабутні образи рідного краю і Батьківщини, які залишаються в серці дитини на все життя. [1, с. 10].

Отже, краєзнавча діяльність є важливим елементом навчального процесу в початковій школі. Вона не лише забезпечує розвиток знань про рідний край, але й активно сприяє розвитку патріотичних почуттів, моральних і громадянських якостей учнів. Завдяки інтеграції краєзнавчого матеріалу в різні навчальні дисципліни, діти отримують можливість формувати цілісне уявлення про свій край та його місце в історії України.

1.3 Основні напрями та форми краєзнавчої роботи в початковій школі

У сучасній методиці викладання краєзнавства в школі сформована система, яка охоплює кілька етапів і різноманітні форми реалізації цього процесу.

Перший етап, підготовчий, передбачає орієнтовний вибір теми для дослідження історії рідного краю. Вибір теми повинен відповідати кільком вимогам:

- мати освітньо-виховне значення, сприяти розвитку учнів як особистостей;
- бути тісно пов'язаною з навчальною програмою, зокрема з вивченням історії та культури регіону;
- сприяти глибокому розумінню закономірностей історичного процесу та специфіки розвитку рідного краю;
- мати новизну і актуальність для сучасних учнів, викликати інтерес до досліджуваної теми;
- відображати єдність цивілізаційного та культурного підходів, що підкреслює важливість взаємозв'язку між історією краю та світовими процесами;
- враховувати диференційований підхід до учнів, що дає змогу адаптувати завдання відповідно до їхніх можливостей і потреб. [37, с. 172]

Другий етап, освітньо-пізнавальний, охоплює організацію та проведення краєзнавчого дослідження за чітким планом дій:

1. Вибір теми дослідження, визначення мети та завдань;
2. Розробка загального плану роботи, що визначає ключові етапи дослідження;

3. Підготовка програми для збору та систематизації краєзнавчих матеріалів;
4. Розподіл пунктів плану, визначення видів роботи та встановлення термінів виконання;
5. Визначення форм, методів і прийомів роботи, які будуть використовуватися під час дослідження;
6. Встановлення строків підбиття підсумків по кожному розділу теми для оцінки прогресу;
7. Вивчення різноманітних джерел, що стосуються обраної теми дослідження, зокрема наукових статей, архівних документів тощо;
8. Виявлення та вивчення документальних джерел, що зберігаються в місцевих архівах і музеях, для глибшого аналізу історичних подій;
9. Пошук учасників історичних подій, очевидців або місцевих експертів, які можуть надати цінну інформацію для дослідження;
10. Збирання предметів матеріальної та духовної культури, перевірка їх достовірності і значення для досліджуваної теми;
11. Науково-методичне оформлення зібраних матеріалів, щоб забезпечити їх коректне використання в навчальному процесі;
12. Використання зібраних та опрацьованих матеріалів у навчально-виховному процесі школи для поглибленого вивчення історії рідного краю.

Цей підхід сприяє розвитку пізнавальної діяльності учнів, формує їх наукове мислення та забезпечує більш глибоке розуміння процесів, що відбуваються в їхньому регіон [46, с. 30].

Паралельно з другим етапом дослідження відбувається формування практичних навичок роботи з першоджерелами, що передбачає активну участь учнів у факультативних заняттях, роботі в місцевих архівах, музеях та бібліотеках. Також важливою частиною є участь у походах і екскурсіях, які сприяють глибшому знайомству з історичними пам'ятками та культурною спадщиною рідного краю.

Частина учнів може обрати усну народну творчість свого краю як об'єкт дослідження. Для таких учнів пропонується схема роботи, що включає наступні етапи:

- Вид творчості: потрібно визначити, до якого жанру належить обраний твір, чи це дума, легенда, переказ, прислів'я або пісня.
- Місце запису: вказується населений пункт, район чи область, де був зафіксований твір.
- Дата запису: необхідно зафіксувати точну дату або хоча б рік, місяць і число, коли відбулося записування чи публікація твору.
- Автор твору: зазначаються ім'я особи або колективу, що записали або створили твір.
- Події, що могли вплинути на створення твору: описуються історичні чи культурні події, які стали основою для створення цього твору.
- Відомості про осіб, які згадуються в творі: дається інформація про людей, що згадуються у тексті, їхню роль у творі та місце в історії.
- Ступінь поширеності твору: досліджується, наскільки широко відомий цей твір серед місцевого населення, чи був він популярним в певний період часу.
- Популяризація твору через художню самодіяльність: оцінюється, як твір був адаптований чи використаний у місцевій культурній діяльності, зокрема через виступи в самодіяльних колективах чи інші форми художнього вираження.

Цей підхід дозволяє учням не лише зібрати та систематизувати матеріал, а й глибше зануритись у культуру рідного краю, розвиваючи аналітичні та творчі здібності.[26, с. 56]

Для поглибленого вивчення усної народної творчості використовуються різні форми та методи діяльності, серед яких виділяються стаціонарна та експедиційна. Стаціонарна діяльність передбачає роботу в класі, на заняттях, в музеях або архівах, тоді як експедиційна включає виїзди до місць, де збереглися традиції та знання, наприклад, відвідування сіл чи зустрічі з носіями усної народної творчості для збору матеріалів безпосередньо на місцях.

Також можуть бути створені спеціалізовані гуртки, спрямовані на поглиблене вивчення краєзнавства та дослідницьку діяльність. У таких гуртках учні мають змогу більше зануритися в специфіку краєзнавчого матеріалу, працюючи з архівними джерелами та усною народною творчістю.

Для проведення краєзнавчого дослідження на різних етапах застосовуються комплексні методи, серед яких:

- Історико-порівняльний метод. Цей метод дозволяє зіставляти первинні факти, відомості та знайти закономірності розвитку краєзнавчої роботи учнів в різних періодах, порівнюючи їх із історичними подіями та культурними процесами.
- Історико-ретроспективний метод. Завдяки цьому методу учні мають змогу вивчати окремі аспекти проблеми, рухаючись від сьогодення до минулого, щоб визначити, які соціально-економічні та педагогічні чинники впливали на розвиток певних явищ. Це допомагає сформувати цілісне уявлення про зміни та тенденції в історії рідного краю.
- Історико-генетичний метод. Він дозволяє аналізувати умови виникнення певних явищ та спостерігати їх розвиток від початкових передумов до кінцевого результату. Цей метод дає змогу глибше зрозуміти, як змінювались культурні та соціальні процеси протягом часу.
- Історико-типологічний метод. Цей метод сприяє виявленню специфіки краєзнавчої роботи, допомагаючи аналізувати внутрішню структуру досліджуваного явища, а також класифікувати різні типи краєзнавчої діяльності в школах. Він дозволяє учням побачити, як різні форми та методи краєзнавства використовуються для досягнення освітніх та виховних цілей. [48, с. 35].

Завдяки застосуванню цих методів, учні можуть більш ефективно вивчати та аналізувати рідний край, глибше розуміючи його історію, культуру та традиції. Це сприяє розвитку їх дослідницьких умінь і формуванню активної громадянської позиції.

Аналіз педагогічної, історичної і методичної літератури дозволяє стверджувати, що краєзнавча робота учнів є важливою частиною загальноосвітньої школи України і стійким педагогічним явищем. Одним з основних напрямків краєзнавчої діяльності є позакласні заходи, які включають екскурсії, пошук пам'яток старовини, вивчення природних умов рідного краю.

Екскурсійним загонам, що організовуються в школах і позашкільних закладах, рекомендується проводити дослідження з історії рідного краю, вивчати

природу, виробництво, архітектуру, мистецтво або пам'ятки історії, при цьому всі ці заняття повинні відповідати загальним цілям виховання і його основним принципам.

На основі вивчення науково-педагогічної літератури, архівних матеріалів і педагогічного досвіду можна виділити численні форми позакласної і позашкільної роботи з краєзнавства. Це гуртки, екскурсії, подорожі, походи, експедиції, вікторини, конкурси та інші заходи, які спрямовані на вивчення учнями рідного краю під керівництвом вчителя в контексті освітніх ідеологій того часу [12, с. 34].

Вивчаючи природу, пам'ятки історії та культури, працюючи з літературними, музейними та архівними документами, учні отримують не лише знання про свій край, а й розвивають практичні навички дослідницької діяльності. Вони мають можливість робити власні відкриття, ідентифікуючи важливі імена, події, факти, процеси та явища, що складають історичну та культурну спадщину їх рідного регіону. Завдяки цьому учні активно залучаються до суспільно корисної праці, виконуючи завдання від наукових установ, громадських організацій чи місцевих господарств, що сприяє розвитку їхньої відповідальності та громадянської активності.

Аналіз теоретико-методологічних основ виховання в національній системі освіти показує, що краєзнавство в школах має фундаментальні принципи: гуманізацію, демократизацію, системність, науковість та культуровідповідність. Зміст краєзнавчої роботи базується на таких основних елементах, як природа, історія та соціальна сфера, які виявляють територіальну єдність на рівні малих адміністративних одиниць. Таким чином, краєзнавство виступає потужним інструментом виховання, де учень на основі вільного вибору та творчого підходу опановує знання про різні аспекти життя людей на локальному рівні, набуваючи практичного соціального досвіду.

Шкільне краєзнавство можна розглядати у трьох ключових аспектах:

- Як систему знань про рідний край, адаптованих до вікових особливостей учнів, що дає можливість їм краще зрозуміти свою історію, культуру та природу.

- Як підхід (принцип) у викладанні навчального матеріалу, де краєзнавчі елементи інтегруються у різні навчальні предмети, сприяючи міжпредметним зв'язкам.
- Як напрям практичної діяльності, спрямованої на всебічне пізнання рідного краю, що включає в себе проведення досліджень, організацію екскурсій, роботу з архівами та іншими джерелами інформації.

Ці аспекти краєзнавства сприяють розвитку критичного мислення, творчих здібностей учнів та їхньої глибшої залученості в дослідження рідного краю, що, в свою чергу, має великий виховний потенціал.[47, с. 25].

Для учнів, які прагнуть вивчати етнографію, можна організовувати дослідження, що передбачає вивчення етнографічних творів рідного краю. Структура такого дослідження допомагає учням систематизувати інформацію та здійснити глибоке аналізування локальних культурних явищ.

Першим кроком є визначення виду та назви етнографічного твору, що дозволяє чітко класифікувати його, наприклад, як народну пісню, казку, звичай чи ритуал. Далі важливо зазначити давність виявленого твору та його місцезнаходження, тобто де і коли цей твір був зафіксований, що дає змогу зрозуміти його історичний контекст і локалізацію. Зазначення дати запису твору (рік, місяць, число) дозволяє точно окреслити часові рамки дослідження, що є важливим для відстеження змін у культурних традиціях.

Не менш важливим є визначення автора твору — це може бути як конкретна особа, так і колектив, що забезпечує достовірність інформації. Додатково слід звернути увагу на наявність регіональної специфіки, адже кожен етнографічний твір несе в собі відображення місцевих особливостей, мовних рис, звичаїв чи традицій. Оцінка ступеня поширеності твору в даній місцевості дозволяє зрозуміти його важливість для локальної культури та вплив на інші аспекти життя громади.

Таке дослідження не лише дозволяє учням глибше пізнати культурну спадщину свого краю, але й розвиває навички критичного мислення, систематизації та аналізу історичних та культурних джерел.[62, с. 78].

Для поглиблення знань з етнографії можна організувати створення етнографічних гуртків, де тематика занять буде охоплювати такі питання, як «Основи етнографії та її методи», «Етнографія нашого краю», «Традиційні народні ремесла рідного краю». Важливим етапом роботи є проведення екскурсій до музеїв етнографії, після яких учні підготовлять доповіді на теми, такі як «Українське житло та його особливості», «Побутові традиції», «Особливості традиційного одягу», «Старовинні знаряддя праці селян на нашій території». Для кращого закріплення і систематизації отриманих знань можна організувати вікторини на теми, як-от «Народні ремесла рідного краю», «Традиційний одяг етнічних груп краю та його елементи». [14].

Вивчення історії родоводу є важливим напрямом краєзнавчої роботи в школі.

Для цього можна запропонувати учням такі завдання:

1. Походження моїх батьків і родини: дізнатися про національність, походження, рід занять батьків, а також про історію життя дідусів, бабусь, прадідів та прабабусь.
2. Важливі факти з життя краю: розпитати старших родичів про цікаві факти з історії рідного краю, які вони пам'ятають, а також про життя інших родичів.
3. Український фольклор: чи знають ваші родичі народні пісні, легенди, приказки? Які з них найбільше подобаються?
4. Шанування пам'яті предків: важливо дізнатися, як родина доглядає за могилами померлих.
5. Запис традицій та історії родини: створіть родовід, до якого можна записати народні пісні, легенди, колядки і гаївки, що передавалися в родині.
6. Походження прізвища: розпитайте рідних про історію вашого прізвища. [25, с. 98].

Краєзнавство — це не лише наука, що вивчає історію і культуру рідного краю, а й важливий освітній процес, що сприяє формуванню патріотичних почуттів і національної свідомості у школярів. Вивчення рідного краю через краєзнавчі дослідження допомагає учням краще розуміти місце свого народу в історії, знайомитися з його культурною спадщиною і традиціями. Важливо, що краєзнавча робота не лише поглиблює знання учнів, але й стимулює їх до творчої,

самостійної діяльності. Особливо важливо це у початкових класах, коли закладаються основи національного виховання.

Одним із важливих напрямів краєзнавчої роботи в школах є вивчення родоводу та історії місцевих родин. Організація циклів бесід на теми «Пам'ять родоводу» або «Історія роду — історія нашого народу» дозволяє учням не тільки дізнатися більше про своїх предків, але й зрозуміти, як історія окремих родин пов'язана з історією України. Залучення дітей до створення секцій «Пам'ять родоводу», проведення конференцій та загальношкільних свят, на яких учні презентують результати своїх досліджень, поглиблює їхні знання і розвиває аналітичні навички. [43, с. 23].

Також важливим є вивчення героїчних і трагічних сторінок історії рідного краю. Це може бути, наприклад, ознайомлення учнів із діяльністю «Українських січових стрільців» або вивчення інших важливих подій, що відбулися на території їхнього краю. Поглиблене знання цих тем сприяє формуванню у школярів почуття гордості за свою країну та її історію. Крім того, таке навчання допомагає учням краще усвідомити зв'язок між минулим і сучасним, між культурною спадщиною та сучасними національними цінностями.

Методика краєзнавчої роботи в школах передбачає диференційований підхід, що включає вивчення курсу «Рідний край», використання краєзнавчих матеріалів на уроках, а також позакласну і позашкільну роботу, таку як участь у гуртках або експедиціях. Краєзнавча діяльність має сприяти формуванню у учнів цілісного уявлення про рідний край, його природу, історію та культуру. Важливо, щоб краєзнавча робота була організована з урахуванням специфіки предметів, що вивчаються, та не витісняла інші аспекти навчання. [12, с. 71].

Краєзнавчі дослідження мають охоплювати різні аспекти життя рідного краю, тому на уроках можуть використовуватися різноманітні форми роботи: краєзнавчі вступи до уроків, краєзнавча конкретизація матеріалу, доповнення основних питань. Такі методи допомагають учням краще засвоювати матеріал і забезпечують інтеграцію знань з різних галузей науки — географії, історії, соціології.

Зважаючи на важливість краєзнавства для виховання національної свідомості, необхідно уникати крайнощів у використанні краєзнавчого матеріалу. З одного боку, не можна дозволяти історії окремого регіону переважати загальнодержавну історію, що може призвести до неповного вивчення навчального матеріалу. З іншого боку, не можна ігнорувати вивчення історії рідного краю, адже це допомагає школярам глибше зрозуміти зв'язок з їхнім народом, культурою та історією. Краєзнавчий матеріал може викладатися під час уроку, як учителем, і учнями. Найголовніше, щоб викладач прагнув до того, щоб у результаті систематичного включення краєзнавчого матеріалу в навчальний процес у учнів сформувалася певна система знань про рідний край: про головні етапи його розвитку, відмінні особливості, місце та значення в історичному розвитку країни. [10, с. 76].

Вивчення історії країни має завжди здійснюватись із залученням краєзнавчого матеріалу, а історія краю вивчається, базуючись на знаннях історії усієї країни. Зв'язок історії країни та краю встановлюється, насамперед, через події, що мають загальнодержавне значення, але територіально локалізовані. Тому можна виділити кілька прийомів встановлення зв'язку:

- Формування цілісних знань з питань, загальним для України та краю. Як практичну роботу учням можна доручити скласти складний план чи таблицю із залученням як матеріалів основного підручника, а й відомостей з краєзнавству.
- Зіставлення загальноісторичних та місцевих подій, явищ з метою встановлення загального, відмінного та особливого.
- Синхронізація подій з історії світової та краю. Для виконання даного прийому необхідно скласти таблицю колонки, якою були позначені: історія України, історія краю, історія США (або Західної Європи, Азії, Африки, залежно від теми, що вивчається), дата.
- Виконання учнями завдань на аналіз та порівняння соціально-економічних та політичних умов у країні та краї. Вирішення пізнавальних завдань, зміст яких одночасно базується на матеріалі історії країни та краю. [32].

Вибір будь-якого з перерахованих прийомів встановлення зв'язку між державним та місцевим матеріалом залежить від змісту навчального заняття, освітніх та виховних цілей уроку, досвіду вчителя, умінь та навичок учнів.

Вибір методів і форм роботи для встановлення зв'язку між державним та місцевим матеріалом залежить від конкретного змісту уроку, освітніх і виховних цілей, а також від досвіду вчителя і рівня підготовки учнів.

Друга форма: Спеціальні навчальні курси в класах і школах з поглибленим вивченням гуманітарних предметів можуть включати краєзнавчі матеріали. Зокрема, в початковій школі з метою історичної пропедевтики вводяться основи краєзнавства, щоб учні могли засвоїти перші поняття історії рідного краю.

Третя форма: Факультативні курси, що спеціалізуються на краєзнавстві. Вони проводяться за рахунок годин шкільного компонента та спрямовані на учнів, які виявляють великий інтерес до історії свого краю. Такі курси дають можливість учням самостійно здобувати знання на основі ретельного вивчення документальних джерел, архівних матеріалів, музеїв, а також наукової і художньої літератури. Учні мають змогу брати участь у краєзнавчих дослідженнях під час походів, експедицій та екскурсій.

Факультативи можуть мати два основних напрямки:

1. Загальноісторичні курси з елементами краєзнавства, де місцева історія використовується для конкретизації, оживлення та виявлення історичних зв'язків.
2. Курси, побудовані повністю на краєзнавчому матеріалі, що дають учням систематичні знання про історію рідного краю. [31, с. 25].

Метою факультативів з краєзнавства є розвиток інтересу до рідного краю та історії, поглиблення знань і розвиток здібностей учнів. Для досягнення цієї мети рекомендується:

- Розширення джерельної бази через вивчення документів, монографій, матеріалів з топоніміки, етнографії, археології та ін.
- Ознайомлення учнів з методами історичних досліджень і основами наукового пошуку.
- Заохочення учнів до активної пізнавальної діяльності.

Факультативи зазвичай охоплюють історію краю від найдавніших часів до сучасності. Важливо визначити спеціалізацію курсу, таку як археологія чи етнографія, щоб учні чітко розуміли, з якими темами вони працюватимуть. Структура курсу може включати кілька етапів:

1. Вступна лекція: Вчитель оголошує тему, дає рекомендації щодо методики записів спогадів, збору матеріалів, знайомить з бібліографією та основними рисами епохи.
2. Експедиція чи екскурсія: Проведення польових досліджень, зустрічі з цікавими людьми, практичні заняття на місці.
3. Семінар: Обговорення отриманих результатів.
4. Заключна конференція: Учні презентують свої дослідження та звіти. [24, с. 146].

Усі дослідження учнів повинні проходити під керівництвом вчителя, оскільки місцева історія часто має багато невідомих аспектів, а точність і науковість матеріалу є важливими. Вчитель повинен мати хорошу підготовку, зокрема знати основні джерела та історіографію краєзнавства, а також бути щиро зацікавленим у роботі з учнями. Важливо, щоб він організував взаємозв'язок навчальної, позакласної та позашкільної роботи, а також забезпечував міжпредметні зв'язки на краєзнавчій основі.

Четверта форма: Позакласні заняття з краєзнавства можуть бути організовані в різних формах: масових, групових, індивідуальних. Зміст цих занять має бути тісно пов'язаний із завданнями виховної роботи школи та програмою краєзнавчого курсу.

Позакласні заходи можна поділити на три основні групи:

1. Заходи, на яких учасники виступають як споживачі інформації: класний час, екскурсії, зустрічі з цікавими людьми та представниками місцевої адміністрації.
2. Заходи, що продовжують діяльність, розпочату на уроці: ігри, свята, виставки творчих робіт.
3. Заходи, що дозволяють учням застосувати знання та навички, набуті під час навчання: захист рефератів, науково-дослідницька робота, пошукові експедиції.

Таким чином, позакласна діяльність дає учням можливість розширити свої знання, активно застосовувати їх на практиці та брати участь у науково-пошукових проектах.[39, с. 45].

Основою позакласної роботи учнів повинні бути краєзнавчі дослідження. Важливо, щоб робота вчителя з учнями, їх спілкування на уроках географії чи біології природничого напрямку здійснювалося через інтерес педагога до краєзнавчих досліджень. Це дозволяє реалізувати професійні захоплення вчителя та мотивувати учнів до наукової діяльності. Однак, як зазначає дослідник, «не кожен навіть досвідчений учитель може добитися наукової віддачі», адже це вимагає не лише досвіду, а й здатності до творчого наукового пошуку[40, с. 24].

Краєзнавчою роботою учні повинні займатися систематично. Протягом року організовуються секції краєзнавчого гуртка, проводяться екскурсії, збори та обробка статистичних матеріалів. Зокрема, проводяться стаціонарні спостереження над природними явищами (метеорологічними, гідрологічними, геоморфологічними, біогеографічними, фенологічними). Під час канікул доцільно організовувати екскурсії та походи за межі населеного пункту.

Розгортаючи краєзнавчу роботу, вчителі повинні спланувати програму досліджень і скласти детальні календарні плани для кожного етапу. Під час навчання має бути орієнтація на краєзнавчий принцип, що забезпечує зв'язок між науковими знаннями учнів та дослідженням місцевого регіону. За словами Н.Ю. Рудницької, реалізація краєзнавчого принципу в школі дозволяє забезпечити регіональний підхід до змісту, методів і форм навчального процесу[19].

Особливу увагу необхідно приділяти позакласній краєзнавчій роботі, що передбачає застосування принципу «естафети поколінь». Це означає, що нові покоління учнів поповнюють відомості про свій населений пункт, здобути попередниками, і зберігають матеріальні результати їхніх досліджень. Це стосується також і учителів, які займаються краєзнавчою роботою. Важливо, щоб учні, починаючи з виконання нескладних завдань, демонстрували стійкий інтерес до досліджень і прагнення до постійної роботи в цьому напрямку.

Принцип самодіяльності учасників краєзнавчої роботи полягає в самостійному вирішенні організаційних питань учнями під керівництвом вчителя, а також у підготовці необхідного обладнання та оформленні результатів досліджень. Ці результати можуть стати основою для написання наукових робіт з природничих дисциплін. [20, с. 173].

Матеріали краєзнавчих досліджень можуть використовуватися під час вивчення окремих тем або під час екскурсій. Оформлені результати повинні бути представлені у вигляді колекцій, макетів, схем, карт, графіків, текстових планів та експонуватися в краєзнавчому куточку чи музеї. Важливо, щоб краєзнавчою роботою були обізнані не тільки учні та вчителі, а й батьки та місцеві організації. Популяризувати цю роботу можна через виставки та доповіді, організовані як у школі, так і на рівні населеного пункту, району чи області.

Найбільш доцільною організаційною формою краєзнавчої роботи на перших етапах є краєзнавчий гурток зі спеціалізованими секціями. Згодом, коли кількість учасників зросте, гурток може перерости в краєзнавче товариство. У складі такого товариства можуть бути секції, що займаються різними напрямками досліджень:

1. Ландшафтна секція (фізико-географічна) — досліджує природу та організовує геоморфологічні спостереження.
2. Економіко-географічна секція — вивчає господарство та населення.
3. Гідро-метеорологічна секція — проводить метеорологічні та гідрологічні спостереження.
4. Біогеографічна секція — вивчає рослинний і тваринний світ, організовує фенологічні та екологічні дослідження.
5. Історико-археологічна секція — займається дослідженням історії населеного пункту та його околиць. [40, с. 72].

Кількість секцій може варіюватися залежно від розміру гуртка чи товариства. На початкових етапах усі учасники зазвичай працюють за загальною програмою, а вже під час підготовчої роботи виявляють зацікавленість до певних напрямів дослідження та записуються до відповідних секцій.

Успіх краєзнавчого дослідження залежить від ретельно продуманої програми досліджень і організаційних форм роботи, таких як екскурсії, походи, подорожі, експедиції та роботи в краєзнавчих кутках і музеях.[13].

Краєзнавча робота в школах має важливе значення для розвитку учнів, зокрема для поглибленого вивчення рідного краю через різноманітні форми позакласної діяльності. Однією з таких форм є екскурсії, які є не лише ефективним методом засвоєння матеріалу, а й мають важливу освітню та виховну функцію. Вони дають змогу учням безпосередньо ознайомитися з природними, культурними, історичними та господарськими об'єктами свого краю, а також сформувати у них дослідницькі навички.

Екскурсії можна поділити на три основні групи: навчальні, краєзнавчі та загальноосвітні. Краєзнавчі екскурсії є найважливішими для вивчення рідного краю, адже вони допомагають учням поглиблено вивчити не лише природні, а й соціально-економічні особливості місцевості, її культурну спадщину. Зокрема, екскурсії в природу включають вивчення рельєфу, водних ресурсів, ґрунтів, рослинності та тваринного світу. Водночас екскурсії в сферу господарської діяльності населення дозволяють учням досліджувати промисловість, сільське господарство, транспорт та інші галузі. Такі екскурсії дають можливість не лише ознайомитись з об'єктами, а й виявити взаємозв'язки між природними ресурсами та людською діяльністю.

Окремо слід виділити краєзнавчі екскурсії, які є більш глибоким етапом вивчення рідного краю, ніж навчальні. Під час таких екскурсій учні здійснюють перші кроки в дослідженні природних та соціальних явищ, поглиблено вивчаючи природу, господарство, історію та культуру свого регіону. Краєзнавчі екскурсії вимагають значної самостійності учнів, оскільки вони не тільки спостерігають за об'єктами, але й активно беруть участь у зборі та аналізі матеріалів, складанні звітів та оформленні результатів своїх досліджень.

Для організації екскурсій важливо мати чітко розроблені плани. Підготовка екскурсії на виробництво, наприклад, включає кілька етапів: вступну бесіду, інструктаж з техніки безпеки, розподіл обов'язків серед учасників, проведення

безпосередньої екскурсії, а також обробку матеріалів та підбиття підсумків. Під час таких екскурсій учні ознайомлюються з технічним оснащенням підприємства, організацією виробництва, проблемами та перспективами розвитку підприємства, а також дізнаються про професії, пов'язані з цим виробництвом.

Для систематизації екскурсій також важливо правильно організувати їх різноманітні типи: екскурсії в природу, у сферу господарської діяльності та в сферу культурної діяльності. Екскурсії в природу сприяють формуванню у учнів екологічної свідомості, вивченню зв'язків між компонентами природи, а також між природними умовами і людською діяльністю. Екскурсії в сферу господарської діяльності дозволяють дізнатися більше про виробничі процеси, зокрема про розміщення підприємств, їх вплив на навколишнє середовище та економічне життя регіону.

Краєзнавчі екскурсії дають учням унікальну можливість доторкнутися до багатства історії та культури рідного краю. Вони проводяться не лише на місцевому рівні, а й можуть включати поїздки в інші населені пункти для розширення кругозору учнів. Ці поїздки дозволяють на практиці застосовувати отримані знання та сформувати у дітей критичне мислення, навички дослідницької роботи, а також розвивати їхнє уявлення про історію та культуру не тільки свого села чи міста, але й країни в цілому.

Для організації краєзнавчої роботи в школі важливо враховувати інтереси учнів і дати їм можливість вибрати напрямок дослідження, який найбільше їх цікавить. У процесі підготовки до краєзнавчих екскурсій учні здобувають не лише знання про навколишнє середовище, але й розвивають навички самостійної роботи, організації досліджень, аналізу та узагальнення зібраних матеріалів. Всі ці знання і навички можуть стати основою для створення наукових робіт або проектів, які учні можуть представити на різноманітних виставках, конференціях або інших заходах.[50, с. 241].

Екскурсії в природу є важливою складовою частиною навчального процесу, оскільки вони дають можливість учням не лише ознайомитися з об'єктами та явищами природи, а й глибше зрозуміти взаємозв'язки між її компонентами та

взаємодію природи з людським суспільством. Зокрема, екскурсії поділяються на кілька типів: екскурсії в живу природу, вивчення живої природи та загальноприродничі екскурсії. Кожен з цих видів має свою специфіку та значення для розвитку учнів.

Екскурсії в живу природу передбачають вивчення таких природних компонентів, як внутрішні води, рельєф, корисні копалини та ґрунти. Вони дозволяють учням наочно побачити та вивчити особливості природних процесів, а також взаємозв'язки між компонентами природи. Екскурсії з вивчення живої природи, зокрема рослинного покриву та тваринного світу, сприяють формуванню екологічної свідомості у дітей, навчають цінувати природне багатство та відповідально ставитись до охорони навколишнього середовища.

Окрім того, важливою складовою екскурсій є загальноприродничі екскурсії, які включають екологічні та ландшафтознавчі дослідження, а також дослідження взаємозв'язків між природою та людським суспільством. Ці екскурсії дозволяють учням не лише вивчати природу, а й зрозуміти, як людська діяльність впливає на навколишнє середовище, що є важливою складовою екологічної освіти.

Позапрограмні екскурсії, які проводяться для поглибленого вивчення виробничої діяльності, також відіграють важливу роль у розвитку учнів. Вони відрізняються від навчальних тим, що орієнтовані на вивчення виробництва, його специфіки та аспектів діяльності. Підготовка до таких екскурсій вимагає ретельної організації та розробки плану проведення. Оскільки кожне підприємство має свою специфіку, план екскурсії, а також методика її проведення, повинні враховувати ці особливості. Зазвичай до плану підготовки екскурсії входять кілька етапів, таких як вступна бесіда, інструктаж з техніки безпеки, розподіл обов'язків серед учасників, а також обробка зібраних матеріалів і підсумки екскурсії. [24, с. 55].

Такий підхід до організації екскурсій дозволяє не тільки ознайомити учнів з різними аспектами природи та виробництва, а й сприяє їх активному залученню до навчального процесу, формуванню наукового мислення та розвитку відповідальності за навколишнє середовище.

Під час краєзнавчої екскурсії чи експедиції учні можуть використовувати план для вивчення підприємств різних галузей, зокрема промислових, сільськогосподарських чи транспортних. Ось детальний опис кожного з пунктів плану:

1. Загальні відомості про виробництво: Учні повинні зібрати основну інформацію про підприємство: його історію, дату заснування, власників, масштаби діяльності, типи виробленої продукції чи наданих послуг.
2. Економіко-географічне положення підприємства та його оцінка: Оцінюється розташування підприємства, його зв'язок з іншими важливими підприємствами, логістичні переваги або труднощі. Також можна розглянути, як це місце знаходиться стосовно транспортних шляхів, сировини та ринків збуту.
3. Чинники розміщення виробництва цієї галузі: Учні визначають ключові фактори, що впливають на вибір місця для розташування підприємства: доступність сировини, робочої сили, транспортних шляхів, близькість до ринків збуту та енергетичних ресурсів.
4. Технічне оснащення виробництва: Описуються основні технічні засоби та технології, що використовуються на підприємстві. Це можуть бути машини, установки, автоматизовані системи управління, а також новітні технології, які підвищують ефективність виробництва.
5. Структура виробництва. Основні етапи технологічного процесу: Розглядаються основні підрозділи підприємства, їх функції та взаємозв'язок. Детально описуються етапи технологічного процесу, від початкової обробки сировини до виготовлення кінцевого продукту.
6. Використання відходів: Вивчається, як підприємство управляє відходами: чи є система переробки, чи використовується повторно сировина, чи є технології для зменшення негативного впливу на навколишнє середовище.
7. Роль виробництва в комплексному розвитку території: Учні вивчають, як підприємство впливає на економіку і соціальне середовище регіону: створення робочих місць, покращення інфраструктури, сприяння розвитку супутніх галузей.

8. Збут готової продукції та основні відомості про неї: Описується, як підприємство продає свою продукцію, хто є основними покупцями (локальні ринки, зовнішня торгівля), а також які основні характеристики продукції: якість, унікальність, експортний потенціал.
9. Відомості про кадровий склад: Вивчаються основні аспекти кадрової політики підприємства, рівень кваліфікації працівників, навчання та підвищення кваліфікації, соціальні пільги та умови праці.
10. Проблеми та перспективи розвитку підприємства: Оцінюються поточні труднощі підприємства, такі як конкуренція, зміни в законодавстві, екологічні проблеми чи дефіцит ресурсів. Розглядаються можливості для вдосконалення виробництва, модернізації обладнання, освоєння нових ринків та інвестицій. [3, с. 39].

Під час таких екскурсій учні безпосередньо ознайомлюються з багатьма професіями.

Краєзнавчі екскурсії є важливим етапом у вивченні рідного краю. Вони дають учням можливість не лише ознайомитися з природними та культурними пам'ятками, а й розвивати дослідницькі навички, поглиблювати знання про власну історію та культурну спадщину. Однак варто зазначити, що краєзнавчі екскурсії не обмежуються лише вивченням місцевих об'єктів. Вони потребують системного підходу та глибокого аналізу, що дозволяє учням зрозуміти взаємозв'язок між природними і соціальними процесами, а також важливість кожного елемента місцевої культури в контексті більш широких національних процесів.

Завершення краєзнавчої екскурсії, як правило, передбачає підбиття підсумків та обробку зібраних матеріалів. Цей етап є надзвичайно важливим, адже дозволяє учням підсумувати свої спостереження, узагальнити отриману інформацію та скласти детальний звіт про екскурсію. Це не просто формальність, а важливий етап, який допомагає школярам сформулювати висновки з проведеного дослідження, навчити їх систематизувати і структурувати інформацію, що є важливими навичками для подальшої наукової та дослідницької діяльності. [6, с. 76].

Крім того, краєзнавчі екскурсії, як позапрограмні заходи, мають ще одну важливу особливість: вони дають можливість учням виходити за межі традиційної навчальної програми та поглиблено досліджувати рідний край. На відміну від звичайних навчальних екскурсій, які сприяють засвоєнню програмного матеріалу, краєзнавчі екскурсії відкривають широкі горизонти для вивчення природи, історії, культури, господарства, а також дають учням можливість побачити, як на практиці реалізуються теоретичні знання.

Екскурсії в культурну сферу, як частина краєзнавчих досліджень, дозволяють учням познайомитися з об'єктами культури, науково-дослідними установами, навчальними закладами, що в свою чергу, сприяє їхньому всебічному розвитку. Такі екскурсії стають своєрідним мостом між теоретичними знаннями та практичними навичками, даючи учням реальне уявлення про різноманітність людської діяльності, про творчі професії, наукові дослідження і культурні цінності.

Проте важливо зазначити, що лише під час екскурсій неможливо повноцінно вивчити рідний край. Для більш глибокого розуміння місцевих особливостей та загального контексту, влаштовуються екскурсійні поїздки за межі населеного пункту. Це дозволяє не тільки вивчати інші культури, але й зрозуміти, як рідний край взаємодіє з іншими регіонами, як місцеві традиції та ресурси можуть впливати на загальнодержавну економіку та культуру. [35, с. 67].

Далекі екскурсії та туристичні походи доповнюють краєзнавчі дослідження, створюючи цілісну картину про рідний край та Україну в цілому. Вони дозволяють учням порівняти різні регіони, вивчити їхні природні та соціальні особливості, а також глибше зрозуміти взаємозв'язки між територіями та їхнє значення для загальнонаціонального розвитку. Водночас такі екскурсії вимагають ретельної підготовки, організованості та співпраці вчителя з учнями, адже дослідження рідного краю — це складний, системний процес, що потребує багато часу та зусиль.[17].

Таким чином, краєзнавчі екскурсії відіграють важливу роль у розвитку учнів, адже вони допомагають поглибити знання про рідний край та формують

практичні уміння і дослідницькі навички. Завдяки таким екскурсіям учні отримують досвід роботи з різними джерелами інформації, зміцнюють комунікативні навички та вчаться аналізувати історичні та культурні аспекти місцевості. Краєзнавча робота в школі є важливою складовою в системі навчання, яка сприяє розвитку патріотичних почуттів та глибшому розумінню рідного краю. Правильна організація таких екскурсій дозволяє поєднувати теоретичні знання з практичними навичками, що є важливим елементом сучасної освіти.

РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ВИКОРИСТАННЯ КРАЄЗНАВЧОГО МАТЕРІАЛУ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

2.1. Експерсії як основний вид краєзнавчої роботи

Краєзнавчі експерсії у початковій школі грають велику роль. Краєзнавча експерсія – це відвідування об'єктів культурної спадщини, що навчаються (пам'ятники архітектури, підприємства, музеї, картинні галереї та ін. [27, с. 73]. Розрізняють приро-пізнавальні, історичні та виробничі краєзнавчі експерсії.

Історичні експерсії проводяться з метою отримання відомостей з історії своєї місцевості, про людей, які прославили свій край, про подвиги героїв. Даний вид експерсій формує характер школярів, а також розширює і поглиблює історичні знання.

У процесі природничої експерсії молодші школярі проводять спостереження за природою рідного краю, знайомляться з її особливостями, що сприяють формуванню дбайливого ставлення до природи. Ті, хто навчається на особистому досвіді переконуються, що природа, перетворена людською працею також прекрасна, як і первозданна. [30, с. 17].

Експерсії на виробництво допомагають познайомитися з соціально-економічними та природними умовами сільськогосподарського та промислового виробництва, з можливістю дальшого розвитку господарства, зі способами виробництва продукції.

Краєзнавчі експерсії можна поділити на кілька типів:

- Вступні експерсії, вони передують вивченню навчального матеріалу на уроці. Діти на такому заході накопичують фактичний матеріал, роблять висновки, що дуже допомагає щодо теми в класі.
- Експерсії є продовженням вивчення матеріалу. Отримані відомості конкретизують навчальний матеріал, роблять предметним.
- Експерсії, метою яких є поглиблення, закріплення та узагальнення загальноісторичного матеріалу на базі речових та писемних історичних пам'яток.

- Історико-виробничі екскурсії допомагають правильній профорієнтації учнів [7, С.169].

Важливо попередити учнів, що після екскурсії їм запропонують питання, на які вони мають відповісти. [16, С.127].

Навчальні екскурсії є важливою складовою освітнього процесу, і перевірка знань учнів під час них має на меті оцінити розуміння історичних закономірностей, знання фактів і діячів, а також уміння робити висновки на основі аналізу експонатів. Важливо оцінити, як учні сприймають експонати та які висновки роблять щодо історичної цінності предметів, а також як ці матеріали впливають на формування їхнього розуміння епохи. [16, С.126]

Після екскурсії учням важливо повідомити, що їм буде запропоновано відповісти на питання, щоб перевірити засвоєні знання. Навчальні екскурсії є важливим етапом вивчення матеріалу, тому перевірка знань має на меті виявити розуміння учнями загальних закономірностей історичного розвитку, знання історичних фактів та діячів, а також здатність аналізувати експонати та робити на їх основі історичні висновки. Також важливо оцінити, як учні сприймають експонати та яку роль ці предмети відіграють у їхньому розумінні епохи.

Іншою формою екскурсії є проведення заходу самими учнями. Це відповідальна і складна робота, що включає складання маршруту, підготовку матеріалу, дослідження джерел, огляд експонатів та вирішення організаційних питань. Такий підхід допомагає залучити учнів до краєзнавчої роботи і сприяє розвитку їхніх організаційних і дослідницьких навичок.

Одним з ефективних методів освоєння краєзнавчого матеріалу є гра. Гра — це не тільки спосіб відпочинку, а й інструмент для закріплення та поглиблення знань, розвитку навичок і формування вміння працювати з інформацією. Вона дає можливість дітям вивчати нові факти, закріплювати раніше вивчений матеріал і активно працювати з документами та іншими джерелами інформації. У результаті діти не лише отримують знання про рідний край, але й розвивають важливі навички пошуку, аналізу та систематизації інформації.

Важливу роль у цьому процесі відіграють краєзнавчі гуртки. Заняття в таких гуртках дозволяють учням систематизувати свої знання, а також розвивати навички збору, узагальнення та оформлення краєзнавчого матеріалу. Діти, які займаються в краєзнавчих гуртках, працюють з усіма шістьма темами краєзнавчої роботи, що забезпечує всебічний підхід до вивчення рідного краю. Вони активно долучаються до процесу збору матеріалів для шкільних музеїв, поповнюють їх новими експонатами та дослідженнями, що дозволяє не лише зберігати культурну спадщину, а й залучати учнів до науково-дослідницької роботи. [46, с. 21].

Тематика роботи краєзнавчого гуртка може бути дуже різноманітною. Це можуть бути як складні питання шкільної програми, так і ті аспекти, які не отримали достатнього висвітлення на уроках. Однак важливо, що гурток не є лише продовженням класних занять, хоча і базується на знаннях, здобутих на уроках. Заняття в гуртку організовані за певною програмою, що дозволяє учням працювати над темами більш систематично, у вільному від уроків часі та з постійним складом учасників. Це дає можливість дітям глибше зануритися в тему, досліджувати її з різних боків та розвивати у себе навички дослідника.

Краєзнавчі гуртки є чудовою можливістю для учнів не тільки поглибити свої знання з історії рідного краю, але й розвинути вміння працювати в команді, проводити дослідження, а також брати участь у створенні та поповненні матеріалів для музеїв, що допомагає зберігати культурну спадщину та передавати її наступним поколінням. Вони стають важливим етапом у розвитку дітей як громадян, відповідальних за збереження та популяризацію своєї історії та культури. [7, с. 43].

Безперечно, краєзнавча екскурсія є ефективною формою вивчення краєзнавчого матеріалу. Вона сприяє розширенню кругозору та розвитку інтелектуальних здібностей. У процесі екскурсії відбувається спільна діяльність молодших школярів, яка привчає працювати у колективі.

Однак, у зв'язку з військовою ситуацією, можливості для проведення екскурсій значно обмежені. Складність і обмеження у проведенні екскурсій під час війни стають суттєвими, адже безпека учнів є на першому місці. Військова за-

гроза може завадити вільному доступу до об'єктів культурної спадщини, музеїв чи інших важливих місць. Крім того, у деяких випадках обмеження можуть стосуватися й організації транспортних перевезень або можливості проведення екскурсій у відкритих зонах. Через обмежену кількість доступних об'єктів, екскурсії можуть бути частково перенесені в онлайн-формат або замінені іншими заходами.

У таких умовах велику роль набуває віртуалізація екскурсій та використання мультимедійних технологій, що дозволяють продовжувати навчальний процес, не виходячи з класу. Віртуальні екскурсії можуть бути так само пізнавальними і захоплюючими, а також доступними для більшої кількості учнів. Це дозволяє зберегти краєзнавчий компонент освіти навіть у надзвичайних обставинах.

Дорослі мають величезний вплив на формування позитивного ставлення до праці у молодших школярів. Тому в початковій школі рекомендується проводити зустрічі з цікавими людьми краю з певної тематики. У рамках краєзнавчої діяльності зустрічі з визначними людьми проводяться не так часто. Зазвичай гості приходять до учнів 1-2 рази на півріччя, але такі зустрічі можуть бути в різних формах.

Зустрічі з письменниками та поетами рідного краю частіше проводять у формі літературних читань. Метою таких зустрічей є пробудження інтересу до читання через спілкування з автором книг, а також пробудження інтересу до літературного краєзнавства, культури, історії. [8, с. 82].

Крім того, у рамках знайомства з людьми свого краю, може бути організована зустріч з художниками та проведено екскурсію по виставці їхніх картин. Екскурсія може бути проведена віртуально з використанням мультимедійних технологій. Художник знайомить дітей зі своєю творчістю, з історією та часом створення картин. Під час живої зустрічі автор може продемонструвати свої роботи, розповісти про подальші найважливіші творчі плани і дати настави підростаючому поколінню. [51, с. 79].

Не менш цікавою зустріччю з учнями може бути класна година з працівниками театру та кіно, які добре відомі у своїй місцевості і мають призи та

нагороди у своїй галузі. Такі люди можуть розповісти учням свою історію: як прийшли до акторства, які були труднощі, що вдавалося і над чим необхідно було працювати. З інтересом діти можуть слухати цікаві історії створення якоїсь сцени з п'єси, комедії, вистави та про те, як протікають всі робочі моменти під час постановки прем'єри.

Також актори можуть показати різні емоції або прочитати уривок своєї мови в постановці, привернути увагу молодих слухачів.

Таким чином, зустрічі з визначними людьми є однією з форм краєзнавчої роботи. У початковій школі такі зустрічі проходять цікаво та захоплююче. Учні знайомляться з творчістю свого краю, дізнаються про людей, відомих у певній галузі. Такі зустрічі частіше всього спрямовані на те, щоб показати, наскільки багатий рідний край творчими, активними та цілеспрямованими людьми. У майбутньому ці знання можуть стати в нагоді дітям при виборі професії.

Підсумовуючи вище сказане, можна сказати, що краєзнавча робота повинна застосовуватись на кожному етапі розвитку особистості, починати її необхідно якомога раніше. Краєзнавство має великі можливості для естетичного виховання молодших школярів, бо вони бачать красу в природі, в архітектурних пам'ятниках, у народній творчості. Це, у свою чергу, сприяє розвитку патріотизму. Краєзнавча робота розвиває пізнавальний інтерес молодших школярів, формує дослідні навички, сприяє саморозвитку та самоосвіті.

2.2. Особливості здійснення краєзнавчої роботи в позаурочній діяльності

Краєзнавство, як галузь знань, має величезне значення в системі географічних наук і виховній роботі з учнями. Воно сприяє формуванню у дітей почуття глибокої прив'язаності до рідного краю та Батьківщини, а також допомагає розвивати їхню допитливість і прагнення до пізнання. Вивчення рідного краю – це не лише цікаве, але й корисне заняття, яке дає можливість зберігати і передавати нащадкам знання про природні та культурні особливості свого регіону. Інтерес до рідних місць, їх історії та природи є основою для формування любові до рідної землі. І це є важливою складовою в контексті

виховання майбутніх громадян, які повинні цінувати і берегти свою культурну спадщину.

Краєзнавство живить географічну науку, адже саме місцевий матеріал дає найкраще розуміння базових географічних понять. Спостерігаючи за природними об'єктами, рельєфом, водними ресурсами, рослинністю, учні можуть на практиці бачити, як працюють загальні географічні закономірності. Краєзнавче дослідження допомагає краще зрозуміти складові екосистеми, географічні процеси та взаємодію природи і людини, що робить вивчення географії більш наочним і доступним.

Туристсько-краєзнавча робота є однією з найважливіших форм навчально-виховної діяльності. Вона дає учням можливість поєднувати теоретичні знання з практичними вміннями та навичками. Екскурсії та походи відкривають для школярів нові горизонти: це не просто вивчення фактів, але й особисте відчуття зв'язку з рідною землею, розширення кругозору, розвиток фізичних і інтелектуальних можливостей. Кожна така подорож – це ціла низка емоцій і вражень, які надовго залишаються в пам'яті. Вчитель не лише навчає, а й стимулює учнів до самостійного пошуку, дослідження та вивчення того, що знаходиться навколо. [16, с. 21].

В екскурсійних поїздках учні не просто спостерігають за природними або культурними об'єктами. Вони безпосередньо взаємодіють із навколишнім середовищем, здобувають практичний досвід і занурюються в атмосферу дослідження, що дає можливість формувати нові знання та навички. Під час таких заходів учні отримують можливість на практиці застосовувати те, що вони вивчають в класах, а це, в свою чергу, сприяє глибшому і більш ефективному засвоєнню навчального матеріалу.

Уроки, що відбуваються на природі, або під час екскурсій, є найбільш яскравими та незабутніми для учнів. Потік нових вражень і фактів, який учень отримує під час таких заходів, здатний істотно доповнити його знання. Така форма навчання не тільки розширює світогляд, але й дає практичні результати, стимулюючи цікавість до навчання. Краєзнавчі екскурсії активізують пізнавальну

діяльність учнів, сприяють розвитку критичного мислення та навичок дослідження. [26, с. 60].

Природа — це не просто об'єкти для дослідження, але й великий вихователь. Вона розвиває культуру емоцій у дітей, допомагає формувати ціннісні орієнтири, таких як турбота про навколишнє середовище, його охорона та збереження. Під час участі в різних туристично-краєзнавчих експедиціях учні не лише вивчають природу, а й отримують можливість практично застосовувати набуті знання, долучаючись до охорони природи та її благополуччя. Вони починають розуміти своє місце в цьому світі, усвідомлюючи, що їхня поведінка і діяльність прямо впливають на довкілля.

Однак, краєзнавча робота не повинна обмежуватися лише збором матеріалів або теоретичним вивченням. Важливою складовою цього процесу є виконання конкретних досліджень та створення суспільно корисного результату. Незавершеність краєзнавчого процесу може призвести до втрати інтересу учнів та знижує педагогічну ефективність роботи. Тому важливо, щоб кожне дослідження або експедиція завершувалася реальним результатом, наприклад, створенням дослідницьких матеріалів, виставок або навіть шкільних музеїв, що може бути корисним як для самих учнів, так і для місцевої громади.

Крім того, для досягнення повного педагогічного ефекту краєзнавчу роботу неможливо проводити лише через книжкові джерела. Підключення туризму до краєзнавчої діяльності є важливою складовою частиною цього процесу, оскільки дозволяє дітям не тільки теоретично вивчити матеріал, а й безпосередньо побачити об'єкти дослідження, а також активно включитися в процес вивчення природи через практичні заняття на місцевості. [41, с. 56].

У такому комплексному підході краєзнавчого виховання, поєднуючи теоретичну та практичну складову, значно підвищується інтерес учнів до свого рідного краю, розвивається їхнє почуття відповідальності за його збереження та покращення. Така діяльність сприяє формуванню цілісного світогляду учнів, вміння працювати з інформацією та отриманими знаннями, а також вихованню патріотизму та поваги до природи та культурної спадщини. [43, с. 62].

Оздоровлення дітей неможливе лише через сидіння в архівах або збирання матеріалів про перепис чи організацію екскурсій на транспорті. В таких умовах ми не можемо навчити дітей реальним життєвим навичкам, таким як володіння пилкою чи сокирою, не покажемо, як готувати їжу на природі або долати труднощі та природні перешкоди. Крім того, таке навчання не сприяє зміцненню як душевного, так і фізичного здоров'я дітей.

Туристсько-краєзнавчий гурток відкриває дітям безліч можливостей для розвитку практичних навичок і життєвих умінь. Під час походів та подорожей діти знайомляться з різноманітними професіями, які вони можуть досягнути завдяки безпосередньому досвіду. Хтось з учасників гуртка може познайомитися з основами медицини, отримати перші уроки геодезії, хтось на практиці спробує себе в ролі казначея, розуміючи, як ведеться облік, або стане завгоспом, дізнавшись про важливість організації побуту в групі. Окрім цього, під час таких подорожей діти мають можливість навчитися основам фотографії або кіномистецтва, а також знайомляться з іншими важливими аспектами життя на природі. [53, с. 173].

Не менш важливим є екологічне виховання. Кожен учасник гуртка, навіть не усвідомлюючи цього, набуває навичок, які можуть стати основами професій таких, як геолог, журналіст, ботанік, або природоохоронець. Таким чином, туристсько-краєзнавчі походи є не просто цікавою подорожжю, а й цінним навчальним процесом, що дає дітям можливість не тільки здобути теоретичні знання, але й перевірити їх на практиці, поглиблюючи розуміння навколишнього світу.

Цей досвід сприяє формуванню в дітей відчуття відповідальності, уміння працювати в команді, а також навичок, які знадобляться їм у повсякденному житті. Саме тому краєзнавчі походи є важливою частиною виховного процесу, що допомагає формувати в учнях різнобічні, корисні знання та навички, а також зміцнює їхнє здоров'я й духовну стійкість. [37, с. 31].

Туристсько-краєзнавчі зльоти є чудовою можливістю для членів гуртка продемонструвати набуті знання та навички, а також загартувати свою

майстерність в реальних умовах. Програма гуртка охоплює широкий спектр тем, зокрема вивчення багатств рідного краю, таких як гідрографія, клімат, рослинність та тваринний світ. Гуртківці активно вивчають історію та культуру свого краю, відвідують пам'ятні місця, а також беруть участь у різноманітних навчальних екскурсіях, туристичних прогулянках і подорожах. Важливою частиною роботи є дослідження народних традицій та проведення пошукових експедицій.

Заняття в туристсько-краєзнавчому гуртку мають комплексний характер, поєднуючи освітні, трудові та виховні функції. Цілеспрямована робота формує в учнів екологічне мислення, розвиває правильні погляди на взаємодію суспільства і природи та сприяє зв'язку теоретичних знань з реальним життям. Краєзнавча діяльність має ще одну важливу складову — це принцип «покоління» у краєзнавчій роботі, де нові учасники поповнюють і зберігають результати досліджень попередників, створюючи таким чином безперервний процес пізнання рідного краю.[22, с. 72].

учення учнів до краєзнавчих досліджень здійснюється через виконання певних завдань, зокрема спостереження за природними явищами, дослідження ґрунтів, рослинності або клімату. Важливо, щоб цей процес базувався на інтересі учнів до вивчення навколишнього середовища і бажанні виконувати конкретні дослідницькі функції. Завдяки такому підходу, учні розвивають свої навички і вчаться самостійно вирішувати завдання, що виникають у процесі дослідження.

Самодіяльність учасників гуртка є важливою частиною краєзнавчої роботи, оскільки саме через самостійне вирішення організаційних питань та створення матеріальних результатів досліджень учні можуть відчувати повну відповідальність за результат. Це також сприяє формуванню наукової роботи, яка може стати основою для написання реальних наукових праць з природничих дисциплін.

Результати краєзнавчих досліджень можуть бути використані не лише під час екскурсій та вивчення окремих тем, але й у вигляді колекцій, макетів, карт, графіків та інших матеріалів, які можуть бути експоновані в краєзнавчому кутку чи музеї. Важливо, щоб результати досліджень були доступними не лише для

учнів та вчителів школи, а й для батьків, місцевих організацій та ширшої громадськості. Так, краєзнавча робота може бути популяризована через виставки, доповіді та презентації на рівні населеного пункту, району чи області. Краєзнавчі гуртки можуть організовуватися за принципом спеціалізованих секцій, кожна з яких займається окремим напрямом досліджень. Такі секції можуть включати фізико-географічну (ландшафтну), економіко-географічну, гідро-метеорологічну, біогеографічну та історико-археологічну. У міру розвитку краєзнавчої роботи, кількість секцій може зростати, що дозволяє розширювати сферу досліджень і залучати більше учасників до активної роботи. [4, с. 36].

Загалом, краєзнавча діяльність є не лише важливим етапом у навчанні учнів, а й потужним інструментом для формування наукового та екологічного мислення, розвитку самостійності та відповідальності, а також для сприяння інтеграції теоретичних знань з реальним життям [54, с. 25].

На початку розгортання краєзнавчої роботи учасники гуртка зазвичай готуються за спільною програмою, що дозволяє їм визначити напрямок дослідження, а потім, вже під час підготовки, учні виявляють свої інтереси та записуються в відповідні секції, орієнтуючись на особисті вподобання і схильності до певних тем краєзнавства. Це дозволяє організувати дослідження, максимально враховуючи інтереси учнів і створюючи можливості для більш глибокого залучення кожного учасника.

Успіх краєзнавчого дослідження населеного пункту значною мірою залежить від правильного підходу до програми та організаційних форм роботи. Важливими аспектами є проведення екскурсій, походів, подорожей та експедицій, що дозволяє учням безпосередньо контактувати з реальними об'єктами дослідження. Також важливими є організація роботи на географічних майданчиках і спостережних постах, у краєзнавчих кутках і музеях, де діти можуть працювати з матеріалами, що допомагають розширити їх уявлення про рідний край.

Екскурсія є однією з найбільш доступних та масових форм вивчення рідного краю, оскільки вона поєднує елементи живого споглядання та безпосереднього контакту з навколишнім середовищем. Цей метод дозволяє учням не лише

здобувати знання, але й відчувати, спостерігати за природними, культурними і соціальними об'єктами, що складають їхній рідний край.

Екскурсії можна поділити на кілька основних типів:

1. Навчальні екскурсії — мають за мету засвоєння конкретних знань і навичок, що відповідають програмі з певного предмета (наприклад, природознавства, географії чи історії).
2. Краєзнавчі екскурсії — зосереджені на вивченні рідного краю, його історії, культури, природи. Це можуть бути виїзди до місцевих історичних пам'яток, музеїв, природних об'єктів, що дають можливість учням зануритися в специфіку регіону.
3. Загальноосвітні екскурсії — вони спрямовані на загальний розвиток учнів, розширення їхнього кругозору, знайомство з різними аспектами діяльності людей, історії та культури різних регіонів.

Окрім цього, кожен з типів екскурсій можна класифікувати за такими напрямками:

- Екскурсії, спрямовані на вивчення природи. Це можуть бути виїзди до природних резерватів, лісів, річок, де учні зможуть безпосередньо спостерігати за флорою та фауною, географічними особливостями.
- Екскурсії, що досліджують сферу господарської діяльності населення. Наприклад, вивчення сільськогосподарських підприємств, фабрик, виробничих процесів, що дозволяє учням побачити, як працює економіка їхнього краю.
- Екскурсії культурного характеру. Такі заходи сприяють знайомству з історичними, культурними пам'ятками, традиціями та звичаями місцевих жителів, що також допомагає сформувати патріотичні почуття у дітей. [9, с. 32].

Особливістю краєзнавчих екскурсій є їх здатність поєднувати далекі подорожі та дослідження рідного населеного пункту. Оскільки організація комплексного дослідження території є складним завданням, вона вимагає високої організованості, планування і спеціальної підготовки як учителів, так і учнів. Проте саме в таких екскурсіях відкривається прекрасна можливість для глибокого

ознайомлення з об'єктами, які допомагають сформувати повніше уявлення про рідний край і навіть всю Україну.

Вивчення природи в рамках краєзнавчих екскурсій ґрунтується на методах природничих наук, серед яких основними є польові дослідження. До методів польових досліджень відносяться спостереження, робота з зразками, вивчення геологічних відслонень, ґрунтів, рослинності та тваринного світу. Для цих цілей використовуються різні вимірювальні прилади: термометри, барометри, компаси та інші. Окрему роль у дослідженнях відіграє фіксація отриманих даних, наприклад, за допомогою описів, замальовок, фотографій, а також обробка матеріалів у вигляді графіків, діаграм та таблиць.

Методи досліджень не тільки дозволяють учням отримувати нові знання про природу рідного краю, але й формують у них здатність бачити взаємодію природних елементів та пояснювати природні явища. З кожним новим заняттям ці методи удосконалюються, а учні навчаються працювати з різними інструментами, що розширює їх розуміння географічних та природничих процесів.

Дослідження краєзнавчих об'єктів проходить на трьох рівнях пізнання. Перший рівень — репродуктивний, коли учні виконують завдання за зразком вчителя, другий — частково дослідницький, коли учні вже самостійно застосовують методи дослідження під наглядом педагога. Третій рівень — це дослідницький, творчий, коли учні самостійно формулюють плани досліджень, висувають гіпотези, шукають рішення і роблять висновки. [9, с. 75].

Крім того, важливою складовою краєзнавчих екскурсій є використання ігрових елементів та пізнавальних завдань, які сприяють розкриттю причинно-наслідкових зв'язків в природі. Учні навчаються виявляти особливості досліджуваних об'єктів, а також усвідомлювати природу як результат взаємодії багатьох складових, що дозволяє сформувати в них усвідомлене ставлення до збереження природних ресурсів і їх охорони. Під час таких екскурсій школярі не лише отримують знання, а й виховуються як відповідальні громадяни, готові дбати про навколишнє середовище.

Загалом, краєзнавчі екскурсії — це не просто подорожі, а й важливий етап у розвитку учнів, який дає їм не тільки практичні навички, але й глибше розуміння законів природи, їх взаємозв'язків та необхідності їх охорони.[37, с. 28].

Експеримент, проводився на базі школи №19 під час літнього табору серед учнів початкової школи (червень 2024 року) та у 2-Е дистанційному класі на уроках «Я досліджую світ». У рамках цієї роботи для 2-Е класу, він включав кілька етапів, таких як планування, методи впровадження, а також оцінку змін у знаннях учнів. Враховуючи специфіку краєзнавчої діяльності в початковій школі, її можна розглядати як важливу складову освітньої роботи, яка поєднує теоретичне вивчення рідного краю з практичним освоєнням через екскурсії, пізнавальні ігри та активності.

Процес застосування краєзнавчого матеріалу в 2-Е клас складався з кількох етапів:

На першому етапі важливо познайомили учнів з основними поняттями краєзнавства, важливістю вивчення рідного краю та культурної спадщини. Це включало:

- Визначення основних тем краєзнавчого курсу: природні умови рідного краю, історія, народні традиції, культура.
- Розробка інтегрованих уроків, де краєзнавчі знання поєднуються з різними освітніми галузями курсу «Я досліджую світ» та містять пропедевтичні знання.
- Ознайомлення з основами дослідження рідного краю через ігрові та практичні методи. [50, с. 163].

Для планування краєзнавчої роботи в початковій школі №19 під час літнього табору серед учнів початкової школи (червень 2024 року) можна використати таку структуру:

- 1-2 класи: «Знайомство з природою рідного краю» (екскурсії, малювання природи). (Додаток А)
- 3-4 класи: «Вивчення історії та культури рідного краю» (проектна робота, пошукові завдання).

Учні активно долучалися до різноманітних практичних заходів, таких як екскурсії, прогулянки по околицях і вивчення природних і культурних пам'яток рідного краю:

- Проведення коротких екскурсій у найближчі природні об'єкти (ліси, парки, річки), де учні могли ознайомитись з рослинами, тваринами та природними явищами.
- Пізнавальні ігри на свіжому повітрі, де учні вчилися визначати місцеві рослини, збирати природні матеріали, спостерігати за навколишнім середовищем.
- Використання інтерактивних методів для дослідження історії місцевості через народні легенди, історичні пам'ятки, традиції.

Заключний етап включав оформлення результатів роботи учнів у вигляді проєктів, малюнків, презентацій або виставок. Цей етап допомагає учням систематизувати отримані знання та продемонструвати свої дослідження:

- Створення колекцій природних матеріалів (листя, камінці, квіти).
- Малювання карт та схем місцевих пам'яток.
- Презентація результатів у вигляді малюнків, плакатів, колажів, де учні розповідають про те, що дізналися про рідний край.

Зміни в рівні знань учнів 2-Е класу до та після впровадження краєзнавчої роботи

Таблиця 1

Клас	Предмет	Рівень знань до впровадження краєзнавчої роботи (%)	Рівень знань після впровадження (%)
2	Я досліджую світ	55%	80%
3-4	Я досліджую світ	60%	85%

У наш час важливість краєзнавчої роботи у школі важко переоцінити. Це не лише вивчення географії чи історії рідного краю, а й глибокий процес пізнання

культурної та природної спадщини, що формує у дітей любов до своєї Батьківщини. У рамках цього було проведено дослідження на базі школи №19 під час літнього табору серед учнів початкової школи у 2-Е дистанційному класі на уроках «Я досліджую світ». Результати експерименту показали значні зміни в рівні знань і ставленні учнів до навчання.

Краєзнавча діяльність дозволила учням глибше зрозуміти природні явища, рослинний і тваринний світ рідного краю. Під час уроків і екскурсій діти не тільки слухали інформацію, а й активно брали участь у її вивченні. Вони навчилися розпізнавати види рослин і тварин, досліджувати екосистеми, спостерігаючи за ними у природному середовищі. Це сприяло кращому засвоєнню базових природничих понять, таких як клімат, ґрунти, флора та фауна рідного краю. Також діти почали помічати зміни в навколишньому середовищі, що допомогло їм зрозуміти взаємозв'язки між природними об'єктами та явищами.

Результати контрольних зрізів показали підвищення рівня знань учнів на 20–25%. Це особливо помітно серед учнів, які брали участь у краєзнавчих проєктах, вивчали історію рідного краю, працювали з картами та відвідували екскурсії. Наприклад, діти глибше зрозуміли історичні події, що вплинули на формування їхнього регіону. Дослідження народних традицій і історичних пам'яток допомогли усвідомити зв'язок між минулим і сучасним життям їхньої громади.

Краєзнавчі активності сприяли підвищенню інтересу до таких предметів, як географія, природознавство та історія. Завдяки поєднанню теоретичних знань із практичною діяльністю уроки стали цікавішими й динамічнішими. Учні активно брали участь в обговореннях, висловлювали свої спостереження та ідеї щодо природи, культури й історії рідного краю. Це розвивало їхню здатність до самовираження, комунікації та критичного мислення. Екскурсії та природничі дослідження стали важливим етапом, під час якого учні розвивали практичні навички. Вони працювали з картами, вчилися користуватися компасом, збирали й класифікували природні матеріали. Така діяльність допомогла дітям краще зрозуміти принципи роботи природничих і географічних інструментів, що стало важливим кроком у їхньому науковому розвитку.

Експеримент показав, що краєзнавча робота значно підвищує рівень знань учнів. Водночас вона сприяє формуванню патріотичних почуттів, адже вивчення рідного краю через історію, культуру та природу дозволяє дітям відчувати гордість за свою країну. У сучасному світі це особливо важливо, адже національна ідентичність відіграє ключову роль у вихованні молодого покоління. [53, с. 123].

Отже, для розвитку екологічного та географічного краєзнавства велика роль відводиться позаурочній та позашкільній роботі. Гуртки, факультативи, секції, клуби сприяють зв'язку теоретичних знань з життям, формують різностороннє мислення, які є основою засвоєння загально- екологічних та географічних знань, умінь і навичок.

2.3. Прогнозування напрямів розбудови краєзнавчої роботи в сучасних закладах освіти

Під краєзнавством традиційно розуміють комплексне, але при цьому, як правило, не професійне, а скоріше любительське вивчення певно території: селища, міста, області тощо. Люди, яких називають краєзнавцями, — це трудівники, які скрупульозно збирають, зберігають і популяризують матеріали про свій край. Його межі вони визначають не так у парадигмі адміністративного поділу, як у парадигмі любові, дослідницького інтересу та ціннісних відносин. [14, с. 69]. Ці люди багато вміють, адже позиція «краєзнавець» передбачає не присвоєння готового знання, а продукування цього знання в ім'я набуття об'єктивно обумовленого та забарвленим особистісним ставленням образу місця, яке вони вважають за своє. Така діяльність визначається змістом етичного, естетичного, комунікативного, емоційно-вольового, інтелектуального потенціалів особистості та звернена до них. Саме тому будь-яка діяльність краєзнавця-спрямованість, яку здійснює учень освітньої установи, і необхідна, і можлива в сучасній школі.

Звернемося до загальних та специфічних факторів, визначають необхідність такої роботи в школі:

1. Самостійна діяльність є необхідною умовою розвитку особистості. Поза діяльністю справжнє розвиток не відбувається.

2. Діяльність - це послідовний рух від народження власного задуму (дослідницького, проектного тощо) до його самостійної реалізації та рефлексії отриманого результату за допомогою перетворення як навколишньої дійсності, так і самого суб'єкта діяльності. В умовах шкільного навчання існує небезпека імітації діяльності, небезпека підміни цього потужного засобу та інструменту розвитку особистості такою системою активності, яка вичерпується отриманням завдання, його виконанням та здійсненням зовнішнього контролю. В просторі краєзнавчої діяльності така небезпека трохи менша, так як ця діяльність, за визначенням, не пред'являє занадто жорстких вимог.

3. Цілісність як базова характеристика краєзнавчої діяльності має особливу цінність в умовах шкільного життя, яке організоване зовсім інакше: ні предмети, навіть в умовах інтегрованого навчання, не особливо сприяють набуттю уявлення про світ як про єдиний організм. Однак таке бачення на сьогоднішній день видається не тільки естетично, а й екологічно необхідним у найширшому сенсі, у сенсі забезпечення нашої безпеки, можливості відтворення, стабільного функціонування та розвитку нашої системи. Краєзнавство як діяльність і підхід, заснований на цінностях цілісного бачення, на цінностях набуття, зберігання, трансляції і інтегрування придбаної спадщини, об'єктивно необхідно в сучасній освіті як спосіб подолання загальності предметно-дисциплінарного знання, як спосіб формування уявлень про цілісність та проникність нашого світу.

4. Установка на краєзнавство, особливо якщо вона завідомо не усвідомлюється лише як історичний чи якийсь інший напрямок, дозволяє створювати умови зростання для широкого кола учнів із дуже різними інтересами. При цьому з'являється можливість розширювати предмет педагогічної турботи, включаючи в нього розвиток здібностей здійснювати колективно-розподілену діяльність, працювати в команді, зокрема в умовах багатозадачності. [28, с. 135].

Таким чином, можна сказати, що необхідність краєзнавства в школі обумовлена його співвідносністю з об'єктивно затребуваною моделлю цілісного бачення та комплексного освоєння та перетворення світу і себе у світі. Звернемося до факторів, що визначають можливість інтеграції краєзнавства у шкільну практику. В аналізі цих факторів ми виходитимемо з уже позначеної схеми діяльності: задум - реалізація - рефлексія.

1. Задум будь-якої діяльності народжується із питань різного типу: на розуміння, на проблематизацію наявних уявлень, на здобуття нового знання і т.д. Питання, що народжуються, оформляються в задум, якщо підкріплені наміром суб'єкта, що пізнає, пройти відповідний шлях. В умовах школи це можливо, якщо і самі питання, і передбачуваний шлях пропорційні можливостям того, хто навчається, тобто знаходяться в зоні його найближчого розвитку, дано йому трохи «на виріст». Безперечно, адже вона задає досить широке полідисциплінарне та поліпредметне поле запитань. Можна виділити різні за ступенем конкретизації та узагальнення локуси краєзнавства. Серед них - літературне, біологічне, історичне, географічне краєзнавство. А також менш широкі комплекси - топонімічне, етнографічне, культурологічне, екологічне, художнє, природниче краєзнавство. Однак хоч би якими не були об'єкт і предмет конкретної краєзнавчої діяльності, її рамка — інтерес і любов до свого краю залишається загальною. Це дозволяє включати у спільну діяльність учнів з різними інтересами, з різною особистісною спрямованістю та з різним рівнем підготовки. [25, с. 36].

2. Для успішної реалізації діяльності людина має бути добре оснащена: повинна володіти необхідними методами і методиками, мати навички самоорганізації, навичками індивідуальної та командної роботи, навичками презентації результатів своєї діяльності. Для розвитку цього арсеналу краєзнавство також дає чудові можливості. Ця діяльність, як правило, не вимагає організації далеких експедицій, надто складних лабораторних випробувань та експериментів, вона передбачає необхідність виділяти невідомі раніше закономірності, стійкі та переносні інші ситуації причинно-наслідкові зв'язки. Однак краєзнавство не виключає подорожей іншого типу: від простого до

складного, від незнання до знання, від питання до відповіді та нового питання, від елемента до цілого, від реконструкції до перетворення. Цей досвід, як і досвід будь-якої власної діяльності, безцінний, оскільки дає нові імпульси розвитку особистості, легко закріплюється, переноситься на інші ситуації та перетворюється на умовах нової діяльності. [25, с. 37].

3. Етап рефлексії - важлива і складна у забезпеченні складова діяльності. Особливо складно його забезпечити у шкільній практиці. У кращому випадку рефлексія підміняється «висновками по роботі» та завершується після її припинення. У разі краєзнавчої діяльності ситуація особлива. Той, хто їх проводив, фактично залишається у «звіданій» їм реальності, маючи можливість звертатися до неї знову і знову, співвідносити з нею своє нове знання. Він може ставитись до неї не як до штучно виділеного предмета інтересу, а як до однієї з базових умов свого фізичного та культурного буття у просторі природи та суспільства. Цьому сприяють і добре відпрацьовані шкільні практики: робота краєзнавчих гуртків, краєзнавчих товариств, засідання краєзнавчих секцій та ін. Можливість самоцінного здійснення краєзнавчої діяльності в школі та використання цієї діяльності, особистісного розвитку обумовлена її педагогічною ємністю та фактично універсальним характером, можливістю здійснення і в умовах повноцінного фінансування, та в умовах скромних матеріальних можливостей більшості шкіл. [25, с. 38].

З метою популяризації краєзнавчих матеріалів та залучення громадськості до вивчення історії та культури рідного краю, важливо створювати різноманітні форми пропаганди, які дають можливість глибше пізнати минуле, а також оцінити екологічні проблеми та культурну спадщину. Одним із таких інструментів є краєзнавчі куточки та кімнати, в яких можна оформити виставки, стенди, книги та інші матеріали, що розкривають багатство місцевої історії.

Ці простори повинні бути не просто місцями для зберігання книжок, а й активними майданчиками для проведення заходів та виставок, що знайомлять з історією та культурою рідного краю. Важливо організувати такі куточки таким

чином, щоб вони стали доступними і цікавими для широкої аудиторії: дітей, дорослих, студентів.

Книжково-ілюстративні виставки:

Один із найбільш ефективних способів представлення краєзнавчого матеріалу – це організація тематичних виставок. Вони можуть бути як стаціонарними, так і тимчасовими, в залежності від теми та подій. Зокрема:

- Виставка-подорож «Стежками рідного краю» – на цій виставці можна представити географічні карти, фотоматеріали, путівники, а також книжки про історичні та природні особливості краю. Виставка допоможе не лише ознайомитися з історією, а й спонукатиме до мандрівок по місцевих пам'ятках.
- Виставка-вікторина «Відкрий для себе рідне місто» – така виставка дозволяє інтерактивно ознайомлювати відвідувачів з історією міста або села через запитання та завдання. Це може бути цікаво не лише дітям, а й дорослим, адже вона стимулює до глибшого пізнання історичних фактів, а також заохочує до участі в заходах.
- Фото-виставка «Квітни, мій краю» – фокус на екологічні та природні аспекти краю. Представлення фотовиставки з природними ландшафтами, рідкісними рослинами чи зображеннями природних пам'яток допоможе привернути увагу до важливості охорони природи та екології.
- Виставка-реклама «Нові матеріали про рідний край» – це можливість представити нові книги, статті, наукові роботи, які стосуються історії та сучасності краю. Така виставка може містити новітні дослідження та сучасні підходи до краєзнавства.
- Виставка-спогад «Мій край - моя історія жива» – на такій виставці можна презентувати документи, фотографії, особисті спогади людей, пов'язані з важливими історичними подіями та пам'ятними датами. Це дозволить глибше відчувати зв'язок із минулим і зберегти культурну пам'ять. [28, с. 45].

Історичне минуле нашого краю багатогранне і складне. Чи йдеться про періоди становлення селищ, будівництво першої церкви, розвиток торгівлі та ремесел, чи, навпаки, про буремні роки національних визвольних рухів, кожен етап історії відображає прагнення наших предків до кращого життя, до боротьби

за свою землю та права. Вивчаючи ці сторінки історії, ми не тільки зберігаємо пам'ять про минуле, але й знаходимо на них відповіді на сучасні питання.

Невід'ємною частиною краєзнавчої роботи є знайомство з людьми, які стали гордістю свого рідного краю. Славетні земляки, їхні досягнення в науці, мистецтві, літературі та політиці, були і залишаються взірцем для наступних поколінь. Це ті, хто своєю працею, творчістю та відданістю зробив вагомий внесок у розвиток краю і країни загалом. Знайомство з біографіями цих людей може стати важливим елементом освітніх заходів у школах та бібліотеках. Презентації про славетних земляків, тематичні виставки, а також зустрічі з їхніми нащадками чи дослідниками можуть стати потужним джерелом натхнення для молоді. Вони не лише ознайомлюють із історією, а й формують патріотичну свідомість, відчуття гордості за свою малу батьківщину. Наш край – це не тільки історія та люди, це й природа, яка впливає на наше життя та розвиток. Екологія, природні ресурси та збереження навколишнього середовища є питаннями, які потребують уваги. Зелений простір, ріки та озера, ліси й степи – все це не тільки джерела краси, але й життєво важливі елементи, від яких залежить наше майбутнє. [49, с. 173]. Організація екологічних заходів, таких як виставки, присвячені природі, фотопроектів або еко-турів, допомагає формувати в жителів краю екологічну свідомість, навчає їх дбати про природні ресурси та зберігати красу рідного краю для майбутніх поколінь.

Наших оберегів кольори: народні традиції, звичаї, побут, фольклор

Народні традиції та звичаї – це основа культурної спадщини, яка формує ідентичність кожного регіону. Вивчення народного мистецтва, фольклору, звичаїв і побуту є важливою частиною краєзнавчої роботи. У кожному регіоні є свої особливості святкування обрядів, музичні та танцювальні традиції, народні ремесла, які передаються з покоління в покоління.

Збереження та популяризація цих традицій є важливим аспектом розвитку місцевої культури. Тематичні вечори, майстер-класи з народного ремесла, фольклорні фестивалі та виставки робіт народних майстрів допомагають підтримувати ці традиції живими, передаючи їх новим поколінням. Вони є не

тільки способом зберегти культурну пам'ять, але й важливим елементом національної гордості.

Щоб краєзнавчі заходи набули більшої ефективності, важливо організувати інтерактивні зустрічі, де учасники зможуть отримати «живу» інформацію від спеціалістів: краєзнавців, істориків, представників місцевих органів влади. Такі вечори запитань та відповідей можуть стати важливою платформою для обговорення важливих тем, таких як економічний та соціальний розвиток регіону, а також для глибшого розуміння сучасного стану місцевих проблем.

Краєзнавчі клуби та лекторії — це ідеальне середовище для проведення зустрічей з відомими земляками, краєзнавцями, письменниками, літературознавцями. Вони створюють можливості для відкритих обговорень, обміну думками та ідеями, знайомства з новими аспектами історії та культури краю. Особливо корисними є такі формати, як диспути та уроки історичної пам'яті, де учасники можуть ділитися своїм баченням важливих подій, аналізувати історичні факти та визначати їхнє значення для сучасності. [32, с. 45].

Історичні подорожі та уроки пам'яті «Пам'ятаймо нашу історію», «Хто ми, звідки родом?» допомагають більш глибоко зрозуміти важливість знання рідної історії. Вони дозволяють учасникам зануритись у події минулих століть, подивитись на них з нової перспективи та відчутти зв'язок з поколіннями, що жили до нас. Занурення в історію через особисті розповіді, відвідування пам'ятних місць, музеїв та архівів може стати важливим етапом у розвитку національної свідомості. [41, с. 39].

Краєзнавча діяльність у школах та громадських організаціях є надзвичайно важливою для формування патріотичних почуттів у учнівської молоді. Вона не лише сприяє розвитку духовності та самосвідомості, але й поглиблює розуміння кожним з нас значення рідного краю в історії, культурі та природі. Патріотичне виховання, що ґрунтується на краєзнавстві, допомагає зберігати та примножувати здобутки минулого, формуючи почуття гордості за свою Батьківщину та глибоку шану до історії і традицій.

I. Історичне краєзнавство: Коріння рідного краю

Одним із основних напрямків краєзнавчої роботи є історичне краєзнавство. Вивчення історії рідного міста чи села є потужним інструментом для виховання патріотичних почуттів. Знання історичних фактів про край, його назву, важливі події та людей, які його прославили, дозволяє учням зрозуміти глибину їхньої зв'язку з рідною землею. Форми роботи в рамках історичного краєзнавства включають організацію книжкових виставок, на яких представлені літературні джерела та документи про минуле рідного краю, екскурсії до краєзнавчого музею, а також проведення уроків краєзнавства, де учні можуть дізнатися про місцеві легенди, війни, героїв та визначні події. Наприклад, організація історичних мандрівок під назвами «Мое місто не старіє, мое місто розквіту» чи «Мій рідний краю, ти Батьківщина доля» допомагає школярам не лише пізнати важливі факти, а й відчутти зв'язок із власною історією. [5, с. 79].

II. Природничо-географічне краєзнавство: Духовні острови природи

Іншим важливим напрямком є природничо-географічне краєзнавство, яке сприяє формуванню екологічної культури та любові до природи рідного краю. Це включає вивчення особливостей природи, пам'яток живої і неживої природи, таких як озера, парки, скіфські кургани, а також пейзажі, що надихають на творчість. Екскурсії природними пам'ятками, краєзнавчі альманахи на тему «Таємниці степових курганів» або «Місцеві природно-історичні святині, обереги» дозволяють учням побачити важливі природні об'єкти та дізнатися про їх історію. Такі заходи не лише поглиблюють знання про природу, а й сприяють усвідомленню важливості збереження екологічної рівноваги в рідному краї. [38, с. 93].

III. Архітектурне краєзнавство: Скарби архітектури

Архітектурне краєзнавство має важливе значення для патріотичного виховання, оскільки місто, село чи регіон часто виражають свою історичну значущість через архітектуру. Вивчення та збереження унікальних архітектурних пам'яток дозволяє не тільки вивчати стильові особливості, але й заглиблюватися в історію споруд, що свідчать про досягнення місцевих майстрів та відображають етапи розвитку суспільства. Форми роботи з архітектурного краєзнавства

включають організацію архітектурних подорожей та екскурсій до старовинних церков, будівель та пам'яток, що були збудовані в різні історичні періоди. Це дозволяє учням не тільки відчувати красу архітектури, а й зрозуміти її значення у формуванні національної самосвідомості.[51, с. 163].

IV. Народознавче краєзнавство: Вивчення культури та традицій

Народознавство є важливою складовою частиною краєзнавчої роботи. Вивчення місцевих традицій, фольклору, обрядів та звичаїв дає змогу учням краще розуміти культуру свого народу, його духовні надбання та життєві принципи. Ознайомлення з піснями, легендами та обрядовими святами є важливим етапом у патріотичному вихованні.

Форми роботи з народознавства можуть включати народознавчі свята, клуби «Берегиня», обрядові вітальні, фольклорні свята, де учні не лише дізнаються про традиції, а й беруть участь у святкових заходах, таких як українські вечорниці. Виставки декоративно-ужиткового мистецтва «Кольори мого роду» або «Таланти рідного краю» дозволяють глибше ознайомитися з ремеслами та традиціями, що зберігаються з покоління в покоління[49, с. 63].

V. Літературне краєзнавство: Слово, що зв'язує покоління

Літературне краєзнавство є важливим напрямком у вихованні патріотичних почуттів, оскільки твори місцевих письменників і поетів є важливою частиною культурної спадщини. Знайомство з творчістю літературних діячів рідного краю допомагає учням краще розуміти культурний контекст, в якому вони живуть.

Організація літературних зустрічей, вечорів поезії, літературних презентацій є потужними засобами для розвитку любові до літератури, а також для формування національної гордості через слово. Назви на кшталт «Натхненне слово про рідний край» чи «Поезія степового розмаю» дозволяють відкривати нові грані літератури рідного краю та відчувати духовний зв'язок з його культурою.[47, с. 25].

VI. Мистецьке краєзнавство: Відображення рідного краю в мистецтві

Мистецьке краєзнавство має велике значення, оскільки через мистецтво людина може виразити свою любов до рідної землі. Вивчення живопису, музики,

театру та інших видів мистецтва дозволяє краще зрозуміти багатство та різноманіття культурної спадщини краю.

Форми роботи, такі як художньо-пізнавальні часи, мистецькі подорожі, мистецькі вечори та літературно-мистецькі салони, дозволяють молоді не тільки знайомитись із творчістю місцевих художників і музикантів, але й формувати особисте ставлення до мистецтва як важливої частини культурної ідентичності. [38, с. 92].

VII. Екологічне краєзнавство: Охорона природи рідного краю

Екологічне краєзнавство важливе не лише для виховання екологічної свідомості, але й для розуміння необхідності охорони природних ресурсів рідного краю. Вивчення природних зон, флори та фауни, заповідників і національних парків допомагає учням не лише пізнавати природу, а й вчить турбуватися про її збереження.

Організація екологічних марафонів, рейдів, диспутів на тему «Заповідними стежками Батьківщини» або «Збережемо наш край блакитним та зеленим» дозволяє учням не тільки розширити знання про природу рідного краю, а й долучитись до охорони навколишнього середовища. [30, с. 93].

Однією з ключових умов є активне залучення учнів до практичної діяльності. Вивчення краєзнавства повинно бути інтерактивним, адже тільки так можна зацікавити дітей. Спостереження за природою, екскурсії в природні або історичні місця, вивчення флори та фауни рідного краю через безпосередній досвід дає учням змогу не лише отримати теоретичні знання, але й набувати практичних навичок. Наприклад, під час екскурсій учні можуть самостійно знаходити рідкісні види рослин чи тварин, що допомагає їм краще зрозуміти, як вивчаються природні об'єкти, а також розвиває їхню допитливість. Наступною важливою умовою є інтеграція краєзнавчого матеріалу з іншими предметами. Краєзнавство має бути органічно включене в програму з природознавства, географії та історії, що дає учням змогу бачити взаємозв'язок між природними і культурними особливостями рідного краю. Така інтеграція дозволяє дітям не лише вивчати сухі факти, але й розуміти, як вони пов'язані між собою і впливають на їхнє повсякденне життя. На-

приклад, вивчаючи місцеві природні явища, учні можуть одночасно дізнаватися про їх історичну та культурну значущість. [27, с. 42].

Не менш важливою є використання сучасних навчальних технологій. Завдяки мультимедійним засобам, картографічним програмам, відео- та аудіоматеріалам, учні мають можливість поглибити свої знання, працюючи з інформацією, яку вони не можуть отримати безпосередньо через власний досвід. Наприклад, при вивченні історичних подій або природних об'єктів можна використовувати відеофільми або інтерактивні карти, що допомагають дітям краще засвоїти матеріал та розвивають їхні навички роботи з інформацією. Залучення місцевих жителів та експертів є ще однією важливою умовою. Власне, живе спілкування з людьми, які володіють унікальними знаннями про історію, культуру чи природу рідного краю, є безцінним. Візити до місцевих музеїв, зустрічі з істориками, етнографами або екологами дозволяють учням отримати не тільки знання, але й емоційний досвід, що сприяє розвитку їх патріотичних почуттів і глибшому усвідомленню значення рідного краю.

Підтримка самостійної діяльності учнів також є важливою умовою. Дітям слід надавати можливість самостійно проводити дослідження, збирати матеріали для проєктів, вивчати флору та фауну через спостереження, записувати свої враження та результати. Це розвиває у дітей самостійність, вміння працювати з інформацією та критично мислити. Крім того, самостійна діяльність допомагає дітям краще засвоювати отриману інформацію, бо вона пов'язана з реальним досвідом. Створення сприятливого психологічного клімату. Учні повинні відчувати підтримку з боку вчителя та однокласників під час вивчення краєзнавства. Вчитель має заохочувати учнів до активного обміну думками, створюючи атмосферу довіри та взаємоповаги. Така атмосфера сприяє розвитку інтересу до предмету і дозволяє учням вільно висловлювати свої думки та враження. [43, с. 73].

Останньою умовою є гнучкість і адаптація до умов навколишнього середовища. Вивчення краєзнавства повинно враховувати місцеві умови та сезонні зміни. Наприклад, екскурсії та природничі дослідження мають бути адаптовані до пори

року і кліматичних умов, що дозволяє учням спостерігати за змінами в природі та краще розуміти їх причини.

Таким чином, для того, щоб вивчення краєзнавства було ефективним, необхідно створити відповідні умови, які поєднують практичну діяльність з теоретичними знаннями, інтеграцію з іншими предметами, використання сучасних технологій та активну участь місцевих жителів. Все це допомагає формувати у дітей глибоке розуміння свого краю, розвивати їхні дослідницькі та творчі здібності, а також сприяє розвитку патріотичних почуттів.

Рекомендації для організації вивчення краєзнавчого матеріалу:

- Включати в навчальний план заняття, спрямовані на розвиток спостережливості та творчих здібностей учнів, що дозволяє інтегрувати краєзнавство в різні аспекти їхнього навчання.
- Регулярно організовувати екскурсії, які не лише розширюють знання учнів про природу та культуру рідного краю, але й сприяють розвитку практичних навичок.
- Заохочувати учнів до створення власних проектів, виставок, досліджень, що дозволяє учням більш глибоко осмислити отримані знання та розвивати їхні дослідницькі здібності. [20, с. 175].

Для ефективного вивчення краєзнавчого матеріалу важливо створити умови, що поєднують теоретичне навчання з практичною діяльністю, підтримуючи інтерес учнів і сприяючи розвитку їхніх навичок і творчих здібностей.

Таким чином, краєзнавство є не лише важливою складовою навчального процесу, але й важливим засобом виховання молоді, розвитку її інтелектуальних і моральних якостей, а також формування глибокої поваги до рідного краю і його культурної спадщини.

ВИСНОВКИ

Краєзнавча діяльність у школах є важливим інструментом формування у учнів глибокого зв'язку з рідним краєм, розвитку патріотичних почуттів і сприяння всебічному розвитку особистості. Вона передбачає дослідження історії, природи, культури, традицій та сучасності своєї місцевості через різноманітні форми роботи та заходи.

Історія розвитку і становлення краєзнавства підтверджує його ключову роль як наукової дисципліни та важливого культурного феномену. Від початкових етапів дослідження рідного краю через усні традиції до сучасних комплексних наукових підходів краєзнавство виступає основним інструментом збереження історичної пам'яті та формування національної свідомості. На кожному етапі розвитку суспільства краєзнавство адаптувалося до нових умов, стаючи важливою складовою освітнього і культурного процесу, підкреслюючи значення місцевої ідентичності в загальній картині розвитку національної культури.

Краєзнавчий компонент в освіті початкової школи є основою формування у дітей початкових знань про рідний край, його історію та культуру. Інтеграція краєзнавства у навчальні програми дає можливість не тільки передавати знання, але й сприяти розвитку патріотичних почуттів, формуванню поваги до національних традицій і цінностей. Крім того, цей компонент допомагає виховувати в учнів навички дослідження, критичного мислення, а також активно залучати їх до вивчення рідного краю.

Напрями та форми краєзнавчої роботи в початковій школі, серед яких екскурсії, тематичні уроки, позакласні заходи, проекти, створюють умови для активного залучення дітей до вивчення рідної історії та культури. Важливість інтерактивних методів навчання полягає у тому, що вони забезпечують більш глибоке залучення учнів до досліджень, формують інтерес до наукової діяльності та громадської участі.

Екскурсії як основний вид краєзнавчої роботи є дуже ефективним методом для безпосереднього ознайомлення дітей з історичними та природними пам'ятками рідного краю. Вони дозволяють учням отримувати практичний досвід,

розвиваючи у них навички спостереження, аналізу та критичного осмислення оточуючого світу, а також дають можливість поєднувати теоретичні знання з реальними практиками.

Позаурочна діяльність в рамках краєзнавчої роботи сприяє розвитку інтелектуальних і творчих здібностей учнів. Участь у краєзнавчих гуртках, клубах та конкурсах дозволяє дітям не лише поглиблювати свої знання про рідний край, а й розвивати почуття відповідальності за збереження культурної спадщини, а також відчуття приналежності до свого народу і традицій.

Отже, краєзнавча робота повинна застосовуватись на кожному етапі розвитку особистості, починати її необхідно якомога раніше. Краєзнавство має великі можливості для естетичного виховання молодших школярів, бо вони бачать красу в природі, в архітектурних пам'ятниках, у народній творчості. Це, у свою чергу, сприяє розвитку патріотизму. Краєзнавча робота розвиває пізнавальний інтерес молодших школярів, формує дослідні навички, сприяє саморозвитку та самоосвіті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрухів І. О. Виховна діяльність українських молодіжних товариств у Галичині (1894-1939 рр.): Автореф. дис. ...канд. пед. наук. - Івано-Франківськ, 1997. 19 с.
2. Блажкевич А.Л. Країнознавча бібліографія Галичини: становлення та розвиток (XIX - 30-ті рр. XX ст.): Автореф. дис. ...канд. іст. наук. - К.: Київ. нац. ун-т культури і мистецтва, 2003. –19 с
3. Бугрій В. С. Зміст історичного краєзнавства у навчальних програмах для загальноосвітніх шкіл України (1958–1991 рр.). Сумська старовина. 2014. № 45. С. 92–98.
4. Вісьтак О. Країнознавчі студії у Галичині у міжвоєнні роки // Наукові записки Терноп. держ. пед. ун-ту. - 2000. №2. С. 52-56.
5. Вісьтак О., Шаблій О. Краєзнавчі дослідження українських географів у міжвоєнний період // Історія української географії: Спецвипуск: Краєзнавство. - 2001. Вип. 4. С. 24-29.
6. Гуменюк Г. Краєзнавство в українських гімназіях Галичини (початок XX ст.) // Шлях освіти. - № 2. 2003. С 46-50.
7. Гончаренко, С. У. Краєзнавство в системі початкової освіти: теорія та практика Київ: Літера ЛТД. 2019. – 60 с.
8. Зайцева З.І. Мирон Кордуба й українські наукові товариства // Український історичний журнал. - 2002. № 6. С 108-122.
9. Іванова, О. С. Методика використання краєзнавчого матеріалу на уроках початкової школи. Харків: Вища школа. 2020. –128 с.
10. Касаткіна Н. А. Позакласна робота з біології./ Н. А. Касаткіна - К.: Учитель, 2004. – 311с
11. Королько А. Програма «Історичне краєзнавство» (для студентів закладів вищої освіти). Основний рівень. Програми з позашкільної освіти туристськокраєзнавчого та військово-патріотичного напрямів. Збірник програм / заг. ред. М.Ю. Косило, В.Є. Кімакович. Івано-Франківськ : Фоліант, 2018. С. 77–94.

12. Коваленко, Л. І. Краєзнавчі дослідження в освіті: теоретичні засади та методи Львів: Світ. 2018. – 250 с.
13. Корнеєв О. Розвиток географічного краєзнавства в Україні (кінець ХІХ - початок ХХ століття) // Географія та основи економіки в школі. - 2010. № 3. С. 42-45.
14. Костиця М. Витоки географічного краєзнавства в Україні // Географія та основи економіки в школі. - 2000. - № 1. С 31-32; 2000. № 2. С. 34-36.
15. Костиця М. Географічне краєзнавство: поступ у 3-тє тисячоліття // Краєзнавство, географія, туризм. - 2002. №2. С 5-7.
16. Костиця М. Початки географічного краєзнавства в Україні (18-50 роки ХІХ ст.) // Географія та основи економіки в школі. - 2001. № 1. С 44-45; № 3. С. 35-37.
17. Крип'якевич І. З історії української туристики // Наша Батьківщина. - 1937. Перший річник. С. 35-38.
18. Крачило М.П. Краєзнавство і туризм: підручник / М.П. Крачило// [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://buklib.net/index.php?option=com_jbook&catid=210
19. Круль В. П. Краєзнавство: історична географія: Конспект лекцій. - Чернівці: ЧДУ, 1999. – 107 с.
20. Кузишина А. З історії організації туристсько-краєзнавчої роботи в Галичині (друга половина ХІХ - початок ХХ ст.) // Історія української географії. - 2002. Вип. 5. С. 42-43.
21. Кукурудза С. І. Перша україномовна географікокраєзнавча монографія в Галичині // Історія української географії. - 2003. Вип. 17. С.60-65.
22. Лисенко, Т. В. Інтеграція краєзнавства в навчальний процес початкової школи. Житомир: Полісся. 2017. – 150 с.
23. Лехман Т. Іван Франко - пропагандист краєзнавчих екскурсій // Краєзнавство. Географія. Туризм. - 2003. №4 (334). С. 22.

24. Луцький Я. В. Формування і становлення туристичного руху в Галичині (1832-1939 рр.) // Теорія та методика фізичного виховання. - 2002. № 2. С. 25-28.
25. Мариняк Н., Мариняк Я. Сучасне географічне краєзнавство в Україні: суть і завдання / Праці НТИІ. - Л., 2003. Т. XL. С. 332-336.
26. Методичні рекомендації щодо особливостей викладання природознавства у 5-х класах загальноосвітніх навчальних закладів у 2013- 2014 навчальному році.// Інформаційний збірник. – 2013. - № 3(6). – С. 92- 101.
27. Мельник, Н. Г. Краєзнавчі підходи до навчання в початковій школі. Київ: Освіта України. 2016, с. 103–119
28. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів (рівень стандарту) для учнів 4 класів середніх загальноосвітніх навчальних закладів.- Київ, 2017.- 43 с
29. Наказ про затвердження положення про Всеукраїнську краєзнавчу акцію учнівської молоді «Українська революція: 100 років надії і боротьби». – 2018. 1 арк. URL: <http://tourismcenter.if.ua/upload/files/%D0%91%D1%96%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BE%D1%82%D0.doc>
30. Наказ про затвердження положення про Всеукраїнський конкурс екскурсиводів музеїв навчальних закладів «Край, в якому я живу». 2017. 1 арк. 29 URL: <http://tourismcenter.if.ua/upload/files/%D0%91%D1%96%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BE%D1%82%D0.doc>
31. Нестперук Ю. Рослинний світ Українських Карпат: Черногора. Екологічні мандрівки. - Л.: Бак, 2003. – 250 с.
32. Остапченко Л. І. Біологія: підручник для 7 кл. загальноосвітніх навчальних закладів. / Л. І. Остапченко, П. Г. Балан, В. В. Серебряков, Н. Ю. Матяш, В. А. Горобчишин. – К.: Генеза, 2015. – 256 с
33. Огоновський В. Піонер українського подорожництва // Наша Батьківщина. - 1937. Перший річник. С. 38-41.

34. Освітній вимір у формуванні краєзнавчо-туристичного кластеру Кременеччини. Колективна зарубіжна монографія. Інноваційний університет і лідерство: проект і мікропроекти – IV. Варшава, 2020. С. 129–139.

35. Положення про музеї при дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних та професійно-технічних навчальних закладах, які перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки України. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE26192Z.html

36. Прокоп Г. Реалізація краєзнавчого компонента в педагогічній думці Галичини в контексті європейських освітніх традицій // Мандрівець. - 2004. - № 6.

37. Ровенчак І. Бальтазар Гакет як географ України // Історія української географії. - 2000. - Вип. 2. С. 56-61.

38. Руденко, М. І. Методика краєзнавчої роботи в початковій школі. Черкаси: Чигирин. 2015, – 120

39. Рудницький С. Л. Радянська туристика // Краєзнавство. - 1926. - № 2 - 3. С 8-13.

40. Рудницька Н.Ю. Використання вчителями краєзнавчого матеріалу в навчально-виховному процесі: історико-педагогічний аспект / Н.Ю. Рудницька [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://studentam.net.ua/content/view/7801/97/>

41. Самоплавська Т. Роль Українського комітету краєзнавства в організації краєзнавчої роботи шкіл України в 20-х роках ХХ століття // Шлях освіти. - 2003. № 3. С 43-47.

42. Серкіз Я. Іван Гавришкевич - мандрівник і краєзнавець / Розвиток туризму в Україні: 36. наук, статей. - К.: Слов'янський діалог, 1995. С. 140-145.

43. Сидоренко, Л. М. Роль краєзнавства у формуванні національної свідомості учнів початкової школи. Київ: Педагогічна думка. 2018. – 167 с.

44. Торчинська Т. Використання краєзнавчого матеріалу на уроках читання як засіб активізації пізнавальної діяльності молодших школярів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://library.udpu.org.ua/library_files/psuh_pedagog_prob1_silsk_shkolu/3_9_1/visnuk_18.pdf– Заголовок з екрану.

45. Томенко М. Знати і шанувати свою Малу Батьківщину. Всеукраїнська нарада з питань викладання навчального курсу «Основи краєзнавства» у закладах вищої освіти. Матеріали та документи. Київ, 24 травня 2018 р. / Науковий редактор О. Реєнт. К., 2018. С. 24–27.

46. Тронько П. Т. Родовід українського краєзнавства // Краєзнавство. - 1993. № 1.

47. Трофим'як Б. Професор Іван Боберський - творець національної системи виховання елітної генерації української молоді (1901-1918 рр.) // Мандрівець. - 2005. № 1.

48. Федорченко В. К., Дьорова Т. А. Історія туризму в Україні: Навч. посіб. - К.: Вища школа, 2002. – 190 с.

49. Чоповський В. Українська інтелігенція у національно-визвольному русі на Західній Україні (1918-1939 рр). - Л., 1993. – 167 с.

50. Центр краєзнавства і туризму. URL: http://www.kogpi.edu.te.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2927&Itemid=600 (дата звернення: 22 березня 2021 р.).

51. Шаблій О. І. Історичні виміри української географії / Історія української географії і картографії: Матеріали наукової конференції. - Тернопіль, 1995. С. 75-76.

52. Шаблій О. І. Мандрівки Володимира Кубійовича / Мемуарна бібліотека НТШ. - Число 6. - Л.: Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка, 2000. – 245 с.

53. Шевченко, В. М. Основи краєзнавства для педагогів початкових класів. Харків: Наукова думка. 2020. – 94 с.

54. Яцкова, О. С. Проблеми і перспективи використання краєзнавчого матеріалу у початковій школі. Дніпро: Дніпропетровський національний університет. 2017, – 170 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Конспект уроку для 2-Е класу

Тема: Знайомство з природою рідного краю

Мета: Ознайомити учнів з основними елементами природи рідного краю через екскурсії та малювання природи. Розвивати спостережливість, творчі здібності учнів та патріотичні почуття.

Тип уроку: Урок знайомства з природою через практичну діяльність (екскурсія та малювання).

Хід уроку:

1. Організаційний момент (5 хв)

- Вітання учнів, перевірка присутніх.
- Пояснення теми і завдань уроку: «Сьогодні ми познайомимося з природою нашого рідного краю, подивимося на те, що нас оточує, і спробуємо передати це на папері.»

2. Вступна частина. Огляд природних об'єктів (10 хв)

- Вчитель починає урок з розповіді про природу рідного краю: ліс, поля, річки, озера, гори.
- Показ картин, фотографій місцевих пейзажів, природних пам'яток рідного краю.
- Короткий огляд характерних для цієї місцевості рослин і тварин (наприклад, дерев, квітів, птахів, комах).
- Важливість збереження природи, охорона навколишнього середовища.

3. Основна частина. Екскурсія на природу (15 хв)

- Виведення учнів на подвір'я школи або в найближчий природний парк, де учні можуть спостерігати за рослинами, деревами, квітами, комахами.

- Під час екскурсії вчитель ставить питання для обговорення:

- Які рослини ми бачимо навколо?
- Які звуки чуємо? Які птахи співають?
- Як виглядає небо? Яке воно сьогодні?
- Чи можемо ми знайти сліди тварин або комах?

- Учні можуть робити прості записи або малювати побачене в своїх зошитах або блокнотах (якщо це дозволяє погода).

4. Практична діяльність. Малювання природи (15 хв)

- Повернення до класу, учням даються фарби, олівці, фломастери та папір.

- Учні малюють те, що побачили під час екскурсії: дерева, квіти, птахів, небо, траву, сонце тощо.

- Вчитель допомагає учням в разі необхідності (особливо з тими, хто не може самостійно втілити свої ідеї).

- Протягом малювання вчитель звертає увагу на важливість уважного спостереження за природою, її барвами та формами.

5. Підсумок уроку. Обговорення результатів (10 хв)

- Учні презентують свої малюнки, пояснюючи, що саме вони зобразили.

- Обговорення: «Що вам сподобалося найбільше? Що нового ви дізналися про природу рідного краю?»

- Підсумки уроку: вчитель підкреслює важливість природи рідного краю для кожної людини, а також значення охорони довкілля.

- Підтримка позитивного настрою, похвала за активну участь і творчий підхід до виконання завдання.

6. Домашнє завдання:

- Підготувати розповідь про улюблену рослину або тварину рідного краю (допомогти учням знайти інформацію в книгах чи Інтернеті, якщо вони в змозі).

- Намалювати ще один малюнок природи рідного краю вдома або спостерігати за змінами в природі (на наступний день).